
SEKULA DRLJEVIĆ I CRNOGORSKI FEDERALISTI U RAZDOBLJU ŠESTOJANUARSKE DIKTATURE (1929-1935)

Željko Karaula

Based on the archive material and literature, this paper analyses the political activity of one of the leaders of the Montenegrin federalists during the 6 January Dictatorship, Dr Sekula Drljević. This article is a part of a broader work dealing with the political biography of Sekula Drljević called *Sekula Drljević – Quisling or the Father of the Nation*.

Strah državnog vrha i kralja Aleksandra od „federalizacije“ države, ustrajanje na neodrživim osnovicama centralizma, „troimenom narodu“ i državnom jedinstvu uz negiranje političkih, povijesnih i kulturnih različitosti i posebnosti u potpunosti su paralizirali svaki konstruktivni politički rad u jugoslavenskoj državi.¹ Sve to dovelo je do činjenice da je parlamentarizam u Kraljevini SHS polako odumirao, dok su se procijepi među političkim strankama i narodima sve više povećavali. Nastupom

¹ Ovaj prilog dio je šireg rukopisa koji obrađuje političku biografiju Sekule Drljevića: „Sekula Drljević – kvisling ili otac nacije“. Projekt biografije financira Zajednica Crnogoraca u Hrvatskoj i grada Zagreba te Dukljanska akademija nauke i umjetnosti (DANU). Nešto manji opseg ovoga rada objavljen je u *Prilozima – Instituta za istoriju* u Sarajevu (2015).

monarhističke šestosiječanjske diktature 1929. godine nije riješena politička kriza jugoslavenske države, koja ju je potresala od njezina postanka. Dapače, ona se još i zaoštrila jer se temeljnom problemu – uređenju države, pridružio još i problem parlamentarnog života, odnosno povratka institucija demokratskog sistema koje su postojale u prethodnom vidovdanskom razdoblju. Program šestosiječanjskog režima bio je nacionalna i državna unifikacija u „jugoslavenskom duhu“, a njegove mjere bile su sračunate na suzbijanje bilo kakvih tendencija suprotnih tom programu. Iako su neke hrvatske stranke (kao HSS) u prvi mah ocijenile kraljevu diktaturu kao poželjnu ili jedini izlaz iz kaotične situacije nakon atentata u skupštini 1928. godine na hrvatske zastupnike, ubrzo se pokazalo da novi šestosiječanjski režim iskazuje sasvim suprotne namjere od želja vodstva hrvatskih stranaka.² Uvodeći unitarnu jugoslavensku ideologiju kralj Aleksandar je protumačio situaciju jednom američkom novinaru pri čemu je sebe usporedio sa nekadašnjim predsjednikom SAD-a Abrahamom Lincolnom, jer prema kralju Aleksandru: „kuća u razdoru ne može opstati. Političari su pokušali da podijele naš narod, otud odluka da se uspostavi direktan kontakt sa podanicima“.³ Prema izjavi prvog predsjednika monarhističke vlade generala Petra Živkovića: „Plemenske zastave imaju sa pijete-

² Ljubomir, ANTIĆ, Prve reakcije u Hrvatskoj na zavođenje diktature kralja Aleksandra, *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva*, Zagreb, 2009., 135.–144. O najnovijem pogledu srbijanske historiografije na diktaturu kralja Aleksandra vidi: Ivana, DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929.–1935.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 2006. Isto tako vidi kritički najnoviji pregled djela o šestosiječanjskoj diktaturi u: Stjepan, MATKOVIĆ, Šestosiječanjska diktatura u dijelu suvremene historiografije, *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva*, Zagreb, 2009., 197.–221.

³ Alexander tells Yugoslavia's woes, *New York Times*, 10. III. 1929., 3.

tom pripasti prošlosti, jer nacionalna budućnost hoće samo jugoslavensku nacionalnu trobojku“.⁴ Diktatura je u početku imala podršku zapadnih sila u cilju stabiliziranja jugoslavenske države iako su neki sumnjali da je to dobar početak. Britanski veleposlanik u Beogradu Neville M. Henderson izvjestio je svoju vladu da je nesumnjivo kralj Aleksandar morao da bira između federalizma i jugoslavenstva, pri čemu se nedvosmisleno opredjelio za drugo rješenje „i samo će vrijeme pokazati da li je bio u pravu“.⁵

Zajedno sa vodstvom SDK i izjavom Vlatka Mačeka da je „lajbek raskopčan“ i Sekula Drljević i crnogorski federalisti su u početku sa određenim pouzdanjem dočekali šestosječanski akt. U svojoj izjavi novinarima Drljević je naglasio: „Stalno sam i s uspjehom dokazivao da je s Vidovdanskim ustavom dato jedno nemoguće državno uređenje. Zato sam vijest da ga više nema primio sa zadovoljstvom i radošću. Riječi u proklamaciji Nj. V. Kralja s kojima se stavlja u izgled jedno bolje državno rješenje daju svim državljanima pravo na bolju nadu. Treba mirno i s pouzdanjem čekati na razvitak daljnjih događaja“.⁶ Naime, u okviru vodstva SDK (i crnogorskih federalista kao njihovog dijela) kraljev akt je u prvo vrijeme primljen blagonaklono jer se smatralo da je sada omogućen put za sporazum sa krunom u pitanju novog preuređenja države, rješavanja „hrvatskog pitanja“ i drugih pitanja koja su ostala neriješena. U vodstvu HSS i SDK, nakon desetogodišnjeg razdoblja pseudoparlamentarizma, učvrstilo se uvjerenje da je iluzorno očekivati da će vodeće ličnosti srbijanskih političkih stranaka (radikalne i demokratske)

⁴ Tomica, NIKČEVIĆ, Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929.–1937., *Istorija XX veka*, III., Beograd, 1962., 19.

⁵ Živko, AVRAMOVSki, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921.–1930.*, I., Arhiv Jugoslavije-Globus: Beograd-Zagreb, 1986., 645.

⁶ Zadovoljstvo dra Drljevića, *Novo doba*, br. 9., 9. I. 1929., 1.

pristati na takovo uređenje države na principima složene državne organizacije, stoga su sve nade stavljene na kralja. Međutim, vrlo brzo je prvobitni optimizam splasnuo i nastupilo je otrežnjenje. Saznanje da kraljev apsolutizam ne znači korak ka kompromisu sa vodstvom SDK i HSS već obrnuto, pooštrenje kursa državnog unitarizma opredjelilo je Mačeka i vodstvo HSS na pasivan otpor režimu monarhizma.⁷

U skladu sa novom proklamiranom politikom već sredinom siječnja 1929. godine sve su političke stranke zabranjene, među njima i crnogorski federalisti, a stranačke arhive zaplijenila je policija.⁸ Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca službeno je 3. listopada 1929. godine preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju. U tom razdoblju uveden je i novi upravni sistem, u kojem su nove granice prelazile nacionalno-političke pokrajinske granice, a nove su cjeline nazvane imenima rijeka. Područje Crne Gore potpalo je pod Zetsku banovinu sa sjedištem u Cetinju, s tim da je to područje bilo znatno šire od prijašnjih granica Crne Gore. Zetska banovina obuhvaćala je i dijelove Bosne i Hercegovine (istočna Bosna i Hercegovina), Srbije (Sandžak), Kosova i Hrvatske (južna Dalmacija sa Dubrovnikom).⁹ Podjelom zemlje

⁷ Ljubo, BOBAN, *Maček i politika HSS 1928.–1941.*, I., Liber: Zagreb, 1974., 41.–45.

⁸ Rasturanje političkih organizacija sa verskim i plemenskim obeležjem u Zagrebu, *Vreme*, br. 2545., 21. I. 1929., 1.

⁹ Prema Almanahu Zetske banovine podjela je izvršena ovako: „Sadanjoj Zetskoj banovini sem predratne, do 1914. Crne Gore pripada: Boka Kotorska i Južna Dalmacija do Kleka sa Kotorom i Dubrovnikom, Hercegovina do Neretve i planine Veleža sa glavnim mestima Trebinjem, Gackom, Bilećom, Nevesinjem, Stocem, Ljubinjem i Čapljinom; zatim fočanski srez sa Foćom i Kalinovnikom; Novopazarski sandžak sa Prjepoljem, Priboljem i Novom Varoši, Ivanjica iz predkumanovske Srbije, Sjenica, Raška, Novi Pazar i Mitrovica.“ *Almanah-šematizam Zetske banovine*, Državna štamparija, Sarajevo, 1931., 53.

na banovine izvršena je i reorganizacija upravnog aparata. Za prvog bana Zetske banovine, kao predstavnik vlade, imenovan je general Krsto Smiljanić. U Zetskoj banovini za vrijeme diktature banovi su se često mijenjali. Poslije Smiljanića (1929.–1931.) došao je dr. Uroš Krulj (1931.–1932.), dr. Aleksa Stanišić (1932.–1934.) i na kraju Mujo Sočica (1934.–1936.).¹⁰ Kralj Aleksandar je htio promovirati i braniti političko-birokratsku dominaciju srpske političke i privredne elite pod nazivom *jugoslavenska*. U svojim memoarima Drljević piše: „Za ljubav centralizma i njegove što uspješnije borbe protiv federalizma diktator se odrekao trijalizma u državnom imenu. To je dokaz, da je Srbija još uvijek vjerovala, da će ostale zemlje prihvatiti velikosrpsku državnu ideju, samo ako joj sakrije lice feredžom, iztkanom od jugoslavenske pređe“.¹¹ U Crnoj Gori su na stranu režima prišli stranački čelnici, uglavnom radikalne i demokratske stranke, te neki pojedinci koji su simpatizirali diktaturu.

U redovima Crnogorske stranke je također došlo do raskola i različitih nastupa pojedinaca, koji su ili pozdravili odnosno podržali monarhistička nastojanja (general Radomir Vešović je javno u beogradskoj „Politici“ 1929. podržao uvođenje diktature)¹² ili su se prema njoj odnosili oportunistički (npr. Savo Vuletić), a pojedini su postali i njen strukturni dio (Mirko

¹⁰ ANDRIJAŠEVIĆ-RASTODER, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003.*, CICG: Podgorica, 2006., 392.

¹¹ Sekula, DRLJEVIĆ, *Balkanski sukobi 1905–1941.*, Naklada Putovi: Zagreb, 1944., 155.

¹² General Vešović o raspoloženju u Crnoj Gori, *Politika*, br. 7441., 18. I. 1929., 4. Prema Vešoviću: „Ova pokrajina dubokih monarhističkih tradicija, dubokog osećanja za vrednost ujedinjenja domovine nije mogla drukčije da primi Kraljevu Proklamaciju nego kao akt mudrosti i viteštva.“ Vešović je također u intervjuu kritizirao dotadašnje zastupnike Crne Gore u Skupštini kao „jadne i nedostojne“ da Crnu Goru tamo predstavljaju.

Mijušković je postao član Zakonodavnog odbora u Beogradu) dok su se pojedini pasivizirali (Mihailo Ivanović i drugi).¹³ Bilo je pojedinaca u stranci koji su ipak oponirali režimu, poput Novice Radovića, jednog od vođa crnogorskih federalista i člana Glavnog odbora stranke, koji je stalno bio pod prismotrom policije, a zbog govora održanog na Njegušima prilikom parastosa knjazu Danilu kažnjen je sa mjesec dana zatvora.¹⁴ Prema izjavi Dušana Vučinića, glavnog sekretara crnogorske Federalističke stranke, danoj komunističkim vlastima poslije 1945. godine, u redovima crnogorskih federalista je za vrijeme diktature nastupilo teško vrijeme. Prema njemu mnogi članovi stranke su u ovom razdoblju istu napustili prelazeći u novostvorene vladajuće režimske stranke. Vučinić tvrdi da je tim postupkom: „stranka izgubila znatan broj svojih pripadnika, a veliki broj je i izumro. Stranka se nije pomlađivala i broj joj je sveden skoro na polovinu“.¹⁵

Najviše su na udaru režima u Crnoj Gori bili crnogorski komunisti. Tijekom mjeseca srpnja 1929. godine policija je izvršila masovna uhićenja komunista širom Crne Gore (preko stotinu ljudi), pri čemu su neki od njih osuđeni na kraće zatvorske kazne.¹⁶ Prilikom saslušanja 19. travnja 1930. godine u kancelariji kotarskog načelnika na Cetinju ubijen je Marko Mašanović, član CK KPJ.¹⁷ Iako su neki komunisti na čelu sa

¹³ Novak, ADŽIĆ, Crnogorska stranka (federalisti) i Hrvatska seljačka stranka 1925–1941., *Crnogorski anali*, br. 7–8., 2014., 374.

¹⁴ Slavko, BURZANOVIĆ (priredio), Zapisnik sa isljedenja Novice Radovića, *Matica*, br. 15/16., 2003., 263.

¹⁵ Slavko, BURZANOVIĆ (priredio), Isljedenje Jova M. Popovića i Dušana Vučinića, *Matica*, br. 17., 2004., 382.

¹⁶ Batrić, JOVANOVIĆ, *Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919.–1941.*, JNA „Vojno delo“: Beograd, 1959., 104.

¹⁷ ANDRIJAŠEVIĆ, RASTODER, n. dj., 392.

Jovanom Mališićem u skladu sa direktivama CK KPJ zauzeli stav oružanog ustanka protiv „monarhofašističke diktature“ Partija jednostavno nije imala snage za to, te se još više izložila progonima i eventualnom uništenju. Došlo je do frakcijskih borbi unutar Oblasnog komiteta crnogorske Partije, a neki ljudi iz pokrajinskog rukovodstva KPJ postali su čak i agenti režima i policije (Đoko Čejović, Adolf Muk). Prema jednom komunističkom izvješću iz Crne Gore od 21. svibnja 1931. godine stoji da su od dolaska diktature policijske vlasti znatno pojačale mjere predostrožnosti, te da „Crna Gora izgleda kao neki logor pun vojske i žandarmerije“.¹⁸ Stoga su crnogorski komunisti u nemogućnosti da u prvim godinama diktature učine neka revolucionarna djelovanja bili prisiljeni da širom Zetske banovine šalju i šire razne dezinformacije kojima je bio cilj stvaranje neizvjesnosti i destabilizacija režima, te uvjeravanje naroda da u vlasti postoje ozbiljni sukobi prema službenom režimskom pravcu djelovanja. Posebno su širene glasine o sukobima u vladi, te generalske klike oko generala Pešića sa stavovima predsjednika vlade Petra Živkovića, te o skoroj restauraciji ustavnog života.¹⁹

Ipak, prema nekim komunističkim izvorima revolucionarna struja unutar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru povelja je tajne

¹⁸ NIKČEVIĆ, n. dj., 21.–25., Dragoljub, JOVANOVIĆ, *Političke uspomenne. Saznanja*, Arhiv Jugoslavije: Beograd, 1997., 175.

¹⁹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 38., Centralni presburo Kraljevine Jugoslavije (CPB), fasc. 3., 11. Dopisništvo sa Cetinja, 13. I. 1930. Te glasine su i imale svoje pokriće, posebice kasnije, posebno nakon izlaska Antuna Korošeca iz vlade rujna 1930. godine, te sukoba između ministra vanjskih poslova Vojislava Marinkovića koji je smatrao da diktaturi treba dati „veo ustavnosti“ te predsjednika vlade Živkovića koji je i dalje podržavao sustav „čvrste ruke“ pravdajući ga aktivnošću hrvatskih i probugarskih ekstremista. Todor, STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929.–1935.*, Prosveta: Beograd, 1969., 84.

pregovore početkom 1930. godine sa predstavnicima crnogorskih federalista u svrhu podizanja oružanog ustanka protiv diktature, jer su komunisti smatrali da jedino ta stranka ima revolucionarni potencijal. Navodno se pregovaralo i o ustrojstvu zajedničkih tkz. „revolucionarnih četa“. Očito su komunisti željeli privući za svoju revolucionarnu borbu i predstavnike drugih građanskih stranaka u Crnoj Gori, jer bi to znatno proširilo osnovicu njihove revolucionarno-političke borbe. Svaka suradnja sa antirežimskim snagama pridonosila je borbi protiv diktature, stoga ne čudi da su crnogorski komunisti inicirali niz sastanaka sa predstavnicima građanskih stranaka, a posebice sa federalistima, u svrhu nalaženja zajedničke političke platforme.²⁰ U pismu Centralnog komiteta Adolfu Muku od 20. studenog 1932. godine traži se da se CK detaljno izvjesti o tijeku pregovora sa federalistima sa kojima je „kako se napominje već bio postignut sporazum“.²¹

²⁰ Istovremeno u partijskim glasilima se upozorava da bi savez sa građanskim elementima mogao značiti i „izdaju revolucije“ zbog toga jer ti elementi žele iskoristiti široke pokrete masa za borbu protiv monarhističke diktature, a ne i „buržoaskog sistema uopće“. List CK KPJ *Proleter* piše: „Savez sa Mačekom, Pribičevićem, Drljevićem, Pavelićem, Krekićem, Haraminom (...) značio bi izdaju revolucije, izdaju interesa radničke klase, seljaštva i ugnjetenih nacija. Kada ta gospoda počinju da dižu glave i da pričaju o „borbi“ protiv diktature, onda to oni čine zbog pritiska masa i sa računom da se stave na na čelo pokreta masa, da bi ga mogli utoliko lakše obuzdati i ugušiti“. Jedinstvenom frontom – k resvujućim bojevima protiv diktature, *Proleter*, br. 27., oktobar 1932., 1. Slično je pisao *Proleter* i nekoliko mjeseci kasnije. „Vodstvo gospodskih i sporazumačkih partija ugnjetenih naroda (Maček, Drljević, Korošec) zauzima na riječima sve lijeviji stav sa ciljem, da bi spriječilo ostvarivanje rukovodeće uloge radničke klase i njenog vođe KP u seljačkim i nacionalno oslobodilačkim pokretima“. XII. Plenum IKKI i zadaće KPJ, *Proleter*, br. 1., januar 1933., 5.

²¹ NIKČEVIĆ, n. dj., 48. Prema CK KPJ komunisti su tada trebali pomagati nacionalno-oslobodilačku borbu ugnjetenih naroda od „grupa hrvatskih nacio-

Ovdje stvari postaju donekle nejasne. Izgleda da su federalisti krajem studenog iste godine odustali od daljnjih sastanaka i izigrali dogovor sa crnogorskim komunistima na pritisak jednog dijela vodstva crnogorskih federalista na čelu sa Drljevićem koji je djelovao iz Zemuna. Sve je to koincidiralo i zbog represije režima zbog demonstracija koje su u isto vrijeme izbile u nekim gradovima Crne Gore, a u kojima su glavnu ulogu imali ljudi iz srbijanskih stranaka, odnosno filijala iz Crne Gore. Komunisti su podržavali te nemire, posebno stoga jer su u njima zapaženo sudjelovali crnogorski studenti iz beogradskih sveučilišta koji su simpatizirali program KPJ. Većinski dio vodstva federalista na čelu s Drljevićem nije vjerovao u oružani otpor diktaturi, te je stajao na stajalištu pasivnog otpora u skladu s linijom SDK, a osim toga nije želio prepustiti primat u borbi za crnogorska nacionalna prava komunistima. Prema nekim izvorima u to vrijeme crnogorski studenti komunisti Milovan Đilas i(li) Radovan Zogović su vršili pritisak na Drljevića u Zemunu, gdje su ga posjećivali, da prepusti vodstvo Crnogorske stranke komunistima „i da se striktno izvršuju zaključci koje će donositi njihov glavni organ i saopćavati ih preko saradnika za vezu“, pri čemu nisu uspjeli.²² Zbog toga je CK KPJ u proglasu crnogorskom narodu krajem studenog 1932. godine posebno napao Drljevićevo djelovanje i optužio ga da radi u korist beogradskih vlastodržaca i ugnjetača: „(...) Sekula Drljević zavede vas sa puta revolucionarne borbe na koju ste pošli. Zavede vas da se mirite sa vašim dušmanima i ugnjetačima iz Beograda.

nalnih revolucionara unutar i van postojećih hrvatskih stranaka i grupacija, od drugih naročito u VMRO, te slovenački revolucionarni pokret i pokret crnogorskih federalista“. Franjo, TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 1918.–1941., II., Hrvatska sveučilišna naklada: Zagreb, 1993., 116.

²² Hrvatski državni arhiv (HDA), SDS RSUP SRH, Zapisnik saslušanja S. M. Štedimlje, 11. V. 1955.

Crnogorska federalistička stranka, koja predstavlja interese bogatih seljaka i jednog dijela gradske buržoazije, kapitulirala je pred velikosrpskom vojno-fašističkom diktaturom.²³ To je inače bila rezolucija CK KPJ o ugnjetenim narodima u kojoj se raskrinkavaju i Maček, Korošec, Drljević i Pribićević kao političari koji sporazumaškom politikom žele sačuvati versaillesku Jugoslaviju, a srbijanska oprba sačuvati velikosrpsku hegemoniju u svakom obliku. Prema KPJ nacionalno pitanje može se riješiti samo tako da se građansko-demokratska revolucija razvije u proletersku pod vodstvom radničke klase.²⁴

Nesumnjivo da je početkom šestosiječanjske diktature unutar crnogorskih federalista došlo do diferencijacije, u kojoj su neki dotadašnji istaknuti čelnici stranke pristupili režimu ili zauzeli lojalni stav. Jedan dio federalista odlučnih protivnika monarhističke diktature počeo je prihvaćati suradnju sa komunistima i pregovarati s njima. Dakle, možemo pretpostaviti, u nedostatku izvora federalističke provenijencije, da su očito neki predstavnici federalista ispitivali mogućnosti za zajedničku borbu sa komunistima protiv režima, posebno stoga jer se komunistički vrh opredjelilo za borbu u korist „samostalne Crne Gore“.²⁵ Naime na svom Četvrtom kongresu KPJ u listopadu 1928. godine u Drezdenu (Njemačka) donesena je deklaracija o nacionalnom

²³ Sekula, DRLJEVIĆ, *Politička misao* (uvodna studija Danilo Radojević), Izdavač D. Radojević: Podgorica, 2007., 57. Radi se o listu *Klasna borba* god. VII, br. 18., studeni 1932., 90.–92.

²⁴ TUĐMAN, II., n. dj., 116.

²⁵ U uputstvima Pokrajinskom sekretarijatu Crne Gore Centralni komitet u svom pismu iz kolovoza 1932. godine piše: „Sadašnja etapa borbe jeste etapa pribiranja snaga, skupljanja širokih masa u prvom redu radnika, onda seljaka i ugnjetenih naroda oko našeg programa. (...) Tek vršeći sav taj posao naše će se organizacije ojačati, očeličiti i osposobiti za akcije većeg razmjera. A i mase će dobiti više iskustva i više poverenja u partiju“. u. NIKČEVIĆ, n. dj., 53.–54.

pitanju u Jugoslaviji. U pogledu Crne Gore konstatirano je da: „U Crnoj Gori, koja je poslije rata pomoću francuskog i engleskog imperijalizma lišena svoje državne samostalnosti i prisajedinjena državi SHS, sprovodi velikosrpska buržoazija divljački okupatorski režim i pljačka siromašno seljaštvo „bratske“ Crne Gore. Otud crnogorsko seljaštvo, pritisnuto strahovitim progonima i glađu i opljačkano do kože, teži nezavisnosti Crne Gore“. Pri tome je Kongres izrazio svoju podršku crnogorskom nacionalnom pokretu „da se konačno oslobođenje crnogorskog naroda može osigurati samo izvojevanjem radničko-seljačke vlasti i stvaranjem Balkanske federacije (...)“.²⁶ No, iako su pregovori očito postojali, bili su očito neuspješni zbog nepovjerenje između dviju strana, suparništva za utjecajem u masama, ali i bojazni federalista da bi potencijalna borba protiv režima imala komunistički pečat.

Nasuprot tome, komunisti su značajno korigirali svoje prijašnje centralističko stajalište o uređenju jugoslavenske države, pri čemu su priznavali federalistima da su oni dosada imali primat u crnogorskom nacionalnom pokretu. Međutim, crnogorski komunisti u Pokrajinskom rukovodstvu KPJ Crne Gore su smatrali da sada ta uloga mora pripasti njima, da federalistički pokret ima sasvim druge ciljeve te da mase „nikada nisu bile prožete ideološkim koncepcijama“ federalističkog vodstva. Naime, oni su smatrali da federalisti žele da iskoriste crnogorski nacionalni pokret za legalizaciju svoje stranke i pokreta, da „upravo uguši revolucionarno nastrojstvo masa“. Osim toga zamjerali su federalističkom vodstvu da je uvuklo stranku u SDK u kojoj su oni imali posve neznatan utjecaj.²⁷

Međutim, utjecaj, snaga i dometi KPJ tada u Crnoj Gori su očito precijenjeni u odnosu na federaliste, jer komunisti nisu bili

²⁶ *Istorijski arhiv KPJ*, tom II., Istorijsko odeljenje CK KPJ: Beograd, 1949., 153; 163.

²⁷ NIKČEVIĆ, n. dj., 58.

značajnije učvršćeni ni na selu, ni organizirani u političkom smislu. Stoga jedan kasniji komunistički izvještaj iz 1935. godine koji se odnosi na tijek pregovora sa federalistima posve realnije sagledava sliku stvari: „Njihov (crnogorskih federalista op.a.) uticaj na masu je bio dosta jak pošto su znali iskoristiti slabost i greške revolucionarnog pokreta radnika i seljaka i tako se deklarirali kao predstavnik crnogorskog oslobodilačkog pokreta.... Bilo bi pogrešno misliti da je federalistički pokret, bar po svom političkom sadržaju, bio likvidiran i uništen od diktature. Poslijednji izbori (izbori 1935. op. a.) su pokazali da je njihov uticaj na mase, iako znatno umanjen...ipak ostao živ.“²⁸ Iako nije naveo izvore za svoje konstatacije Nikčević spominje da je upravo Drljević izbjegavao i spriječavao svaku suradnju sa crnogorskim komunistima jer nije želio da oni steknu primat u nacionalnom pitanju, a trudio se da i doticaji srbijanske oporbe i SDK budu što manji. No, parola o oružanom ustanku bila je posve nerealna u tadašnjim uvjetima, posebno je bila neizvodljiva u Crnoj Gori jer nisu postojale ni najelementarnije pretpostavke za takav način borbe. Očito je i to da ta struja unutar federalista koja je nagnjala međusobnoj suradnji, nije bila značajna, jer su vodeći ljudi stranke, koji nisu pristupili režimu, ostali uglavnom na svojim ranijim koncepcijama.

Režim je nastupao čvrsto i na drugim područjima jugoslavenske države. Uskoro je počeo teror nad političkim neistomišljenicima i protivnicima diktature. Protivnici šestosiječanjskog režima olako su proglašavani „separatistima“, „antidržavnim“ i „anacionalnim“ elementima, pa su nadzirani, praćeni i internirani. O djelatnosti, kretanju i susretima oporbenih prvaka Odjeljenja za državnu zaštitu je radilo detaljna i iscrpna politička izvješća. Vrlo brzo režim je organizirao praćenje Drljevića koji je često iz Zemuna dolazio u Zagreb gdje se sastajao s pojedinim

²⁸ NIKČEVIĆ, n. dj., 63.

prvacima HSS. Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine SHS, Odjeljenje Javne bezbjednosti iz Beograda u dopisu upućenom Velikom Županu u Zagrebu 13. kolovoza 1929. godine navodi da: „Sekula Drljević, dolazi često u Zagreb, i to stiže onim vozom u 4 i 35 iz jutra i vraća se u podne ili isto večer natrag u Zemun. Nigde ne oseedava, sastaje se svakog puta sa Pernarom i Krnjevićem. Prošle nedelje bio je u Zagrebu istovremeno kad i Boža Marković“.²⁹ Nekoliko dana kasnije Uprava policije u Zagrebu, u dopisu od 23. kolovoza 1929. godine Velikom županu zagrebačke oblasti govori o potrebi da beogradska i zemunska policija u suradnji nadziru kretanje Sekule Drljevića, odvjetnika iz Zemuna zbog njegovih učestalih sastanaka sa Vlatkom Mačekom, Jurajem Krnjevićem, Antom Trumbićem i Ivanom Pernarom.³⁰ Zanimljivo da se u policijskom dopisu spominje da je moguće da Drljević spava u Seljačkom domu u Zagrebu „pošto tamo ima sobu na raspoloženju“.

Uhićenja utjecajnih oporbenih čelnika počela su u travnju 1929. godine kada je uhićen Dragoljub Jovanović, vođa lijevog krila Zemljoradničke stranke zbog iznošenja protudržavnih stajališta na predavanju u jednoj studentskoj organizaciji. Mjesec dana kasnije jedan od vođa SDK Svetozar Pribićević je također uhićen na beogradskom kolodvoru i interniran u mjestu Brus u istočnoj Srbiji pokraj Kopaonika. Zbog toga jer se na sjednici Odvjetničke komore u Zagrebu 9. lipnja 1929. godine dr. Milovan Žanić, inače bivši zastupnik „Hrvatskog bloka“ i odvjetnik iz Nove Gradiške, založio da se u pozdravnom brzozjavu Komore kralju Aleksandru traži vraćanje „građanskih prava“, sutradan je

²⁹ HDA, Građanske stranke i društva, fond 1353., br. 21908, Odeljenje Javne bezbednosti Beograd Velikom Županu u Zagrebu, 13. VIII 1929.

³⁰ HDA, Građanske stranke i društva, fond 1353., br. 14906., Uprava policije u Zagrebu. Predsednički ured, 23. VIII. 1929. Predmet: Drljević Sekula, nadzor.

uhićen. Drljević je dobro poznavao dr. Žanića kao jednog od viđenijih prvaka Hrvatske federalističke seljačke stranke (HFSS), te je zajedno s dr. Ivom Politeom, dr. Živkom Bertićem i dr. Slavkom Dukancem preuzeo njegovu obranu. Iako su dr. Politeo i Drljević žustro i sa argumentima branili dr. Žanića on je proglašen krivim pred Državnim sudom za zaštitu države i određene mu je kazna od šest mjeseci zatvora te je odveden na odlusženje kazne u zatvor beogradskog okružnog suda.³¹

³¹ Detaljnije u: Rudolf, HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga: Zagreb, 1992., 443.–445. Žanić je tijekom procesa priznao da je pod građanskim pravima mislio na politička prava. Drljević je inače često zajedno s drugim odvjetnicima, uglavnom prvcima HSS, branio optužene hrvatske seljake i intelektualce. Tako je npr. bio branitelj zajedno s dr. Vladimirom Sabolićem i dr. Filipom Markotićem optuženih Hrvata u slučaju „Sibinjske žrtve“ 20. veljače 1935. godine kada je preuzeo obranu seljaka Augusta Krunića i Filip Juretića. Naime u sukobu sa žandarima 19. veljače 1935. u Sibinju (kraj Slavonskog Broda) poginulo je šest hrvatskih seljaka, te je zbog toga uhićeno njih 71., dok je 16 optuženo. Presuda je izrečena pred Državnim sudom za zaštitu države 11. studenog 1935. u kojoj je Filip Juretić osuđen je na tri, a August Krunić na jednu godinu strogog zatvora. *Zbornik Instituta Slavonije*, br. 9., 199., Rasprava pred Državnim sudom o događajima u Sibinju, *Jadranski dnevnik*, br. 248., 23. X. 1935., 3. Osim toga bio je i branitelj sredinom 1929. godine i Josipa Šunića koji je u Zagrebu ubio glavnog urednika beogradskog lista „Jedinstvo“ Vladimira Ristovića jer je dotični u svom listu mjesecima prije atentata u skupštini 20. lipnja 1928. godine pozivao na ubojstvo hrvatskih zastupnika. Proces protiv J. Šunića ubice V. Ristovića, *Novo Doba*, br. 108., 24. IV. 1929., 2. Istovremeno Drljević je bio konzultant i supruzi ubijenog Stjepana Radića, Mariji Radić. Naime, trebao se održati proces protiv njegovih ubojica Puniše Račića i Dragutina Jovanovića-Lune, kao i ubojica ostalih hrvatskih zastupnika. Njihovi branitelji su najavljivali da će u njihov tim stići poznati francuski odvjetnik, te su i vodstvo HSS i Marija Radić, u svojevrsnom ratu za prestiž, stupili u kontakt i željeli angažirati također poznatog francuskog odvjetnika Torresa, čemu se

Uskoro je 21. prosinca 1929. godine uhićen i Vlatko Maček, novi predsjednik HSS i nasljednik Stjepana Radića, pod optužbom zbog sudjelovanja u uroti protiv „poklonstvene deputacije“

Drljević suprostavljao. HDA, fond 815., Obitelji Radić, Korespondencija Marije Radić, Pisma Sekula Drljevića, 25. V. 1929. Ovdje vidi i cjelovito pismo Drljevića Mariji Radić.

U Zemunu, 25/V 1929.

Velevažna i milostiva Gospođo,

Primio sam Vaše cijenjeno pismo i sa zadovoljstvom i divljenjem više puta pročitao Vašu izjavu, upućenu sudu. Ona je tako sjajna, da nemogu propustiti, da Vam za nju i ne izjavim uz moje ushićene čestitke i moju odanu zahvalnost. U njoj ste dali cijelu sebe, svu dubinu svoga velikoga bola, tog stalnog druga Vaših najplemenitijih osjećaja, za Vašim velikim suprugom i drugom i besmrtnim vođom hrvatskoga naroda, nezaboravivši dostojno spomenuti seljake, tu Njegovu pravu istinsku siročad.

Ja Vas molim, da mi ne zamjerite što mislim, da će biti pogreška ako g. Torres dođe, jer on, po novom zakonu o advokatima (jer nije naš državljanin) ne može na raspravi učestvovati kao zastupnik privatnog tužioca, a ni inače mu kao takovom nema mjesta nakon Vaše gornje mudre izjave. Dakle, mogao bi biti prisutan na raspravi samo kao publika, a može i kao takav ne dobiti ulaznicu, jer je raspravna dvorana tako mala da skoro neće ni biti publike osim rođaka optuženih, a kako sam čitao u beogradskim novinama čak će morati ostati vani i mnogi branitelji njihovi. (Tu se misli na advokate). Ja neznam što bi bilo neprijatnije i za g. Torresa i za nas, ili da uopće ne dobije ulaznicu ili da uđe među publiku prema njemu tako neprijateljski raspoloženu. Naposljetku, pitanje je, da li bi u opće pristao, da pod takvim prilikama i tako uđe u raspravnu dvoranu.

Razlozima, koji su rukovodili Vodstvo, da donese odluku o našem neučestvovanju, nije ništa sljedovalo, što bi moglo dati povoda za promjenu te odluke. Svakako, kasnija pravna situacija sudaca (ako Vam je ovo nejasno molim

koja je krenula iz Zagreba u Beograd.³² Naime, Maček je doveden u vezu sa grupom, uglavnom omladincima HSS i tajnikom HSS Jakovom Jelašićem koji je navodno financirao takvu akciju, koji su uhićeni ranije pod optužbom da su podmetnuli bombe koje su 1. prosinca 1929. eksplodirale u Zagrebu na nekoliko lokacija i da su namjeravali da podmetnu eksploziv pod vlak koji je prevezio, već spomenutu, „poklonstvenu deputaciju“ u

zatražite objašnjenje od Dr Mačeka) ne može podsticaj za postupak u tom pravcu.

Pošto je zakonom isključena mogućnost za našu pojavu u procesu kao ravnopravne stranke, markiranje našega učešća umanjilo bi historijski značaj ranije odluke i za to bi bilo jedna kobna pogreška.

Izbjeći nuđenu bitku, kad su isključeni izgledi na pobjedu, ne znači biti kukavica nego biti dobar vojskovođa. Klanjajući se sa dubokim suosjećanjem pred veličinom Vašega bola i pred veličanstvom plemenitih motiva, kojima su određene Vaše odluke, ja se usuđujem najponiznije moliti Vas da snagom Vašega visokog povjerenja, kojim me imate dobrotu stalno odlikovati, pojačate u ovoj prilici Vaše pouzdanje u ispravnost mojih pogleda i da odustanete od intervencije g. Torresa t.j. da mu javite, da je njegov dolazak nepotreban. Istovremeno Vas molim, da ne donesete odluku protivnu mojoj molbi, prije nego se vidite sa Dr Mačekom.

Ako ipak donesete odluku protivnu mojoj molbi, razumije se samo po sebi, da moja gotovost ostaje nepokolebiva za izvršenje svake Vaše naredbe.

Moja supruga mnogo Vam je zahvalna na pozdravu i moli Vas i Vaše gospođe kćerke, da primite njene najsrdačnije pozdrave, a sa veleštovanjem ljubi Vam ručice

Vaš najponizniji

S. Drljević

³² Režim je u cilju da međunarodnoj javnosti pokaže da diktatura ima podršku u narodu organizirao niz „poklonstvenih deputacija“ iz svih dijelova zemlje. U njima su se nalazili svi slojevi tadašnjeg društva od seljaka do intelektualaca.

Beograd. Obranu Mačeka je preuzeo Drljević koji ga je ponekad posjećivao u zatvoru u Beogradu kao njegov branitelj zajedno s dr. Josipom Torbarom i dr. Živkom Bertićem. Prema zapisima Trumbića Drljević je odmah pobio tvrdnje suca istražitelja dr. Arneria, kada su zajedno posjetili Mačeka u zatvoru, kada je rekao Mačeku da kaže da nikada nije bio suočen sa Jelašićem i Vilkom Begićem koji su navodno potvrdili svoje iskaze u policiji,³³ dok je Arneri prije rekao Drljeviću da je Maček bio suočen sa ovom dvojicom. Drljević je dr. Torbaru govorio da se ima organizirati obrana tako da će se „barem stotinjak branitelja prijaviti, od kojih će ih braniti 20-30.“ i da bi vodstvo obrane trebao preuzeti dr. Trumbić. Drljević je također kazao dr. Torbaru da drži da se režim „slabo osjeća kod kuće i napolju i da se neće moći dugo održati“.³⁴ Ove tvrdnje, koju prenosi Trumbić, o nemogućnosti dugog održanja šestosiječanjskog režima Drljević se je konstantno držao u političkom smislu, te očito kočio neke akcije crnogorskih federalista koji su željeli poduzeti neke odlučnije poteze. Ponekad su Drljeviću onemogućavani susreti sa svojim branjenikom Mačekom, te je Maček, koji je po dopuštenju suda uz pratnju stražara popravljao zube u ordinaciji M. Đ. Popovića u Dvorskoj ulici u Beogradu, tražio od Popovića da mu da neku knjigu. Vraćajući mu je poslije zahvata, pred stražarom je Popoviću rekao na latinskom: „Este lettera in libro“. Prema memoarima zemljoradničkog prvaka Dragoljuba Jovanovića to su bila pisma za Drljevića.³⁵

³³ Prema Trumbićevim zabilješkama Jelašić i Begić bili su brutalno pretučeni od strane policije: „Jelašić je toliko izbijen da su mu odbijana oba bubrega i da ne može dočekati glavnu raspravu. Isto tako i Begić“.

³⁴ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU), Zbirka Ante Trumbića, fond 64., kut. 315., bilješka o razgovoru s dr. Torbarom, 11. I. 1930.

³⁵ Dragoljub, JOVANOVIĆ, *Političke uspomene. Saznanja*, Arhiv Jugoslavije: Beograd, 1997., 179.

Drljević se tada posve posvetio Mačekovoj obrani. U svom pismu Trumbiću 23. veljače 1930. godine Drljević ističe da tek kada bude podignuta optužnica moći će se konkretnije organizirati obrana optuženih, odredit će se „ko će koga od optuženih braniti i koliki će broj branitelja, svaki od njih (...) na raspravi sudjelovati“.³⁶ U Trumbićevim bilješka od 28. ožujka 1930. godine stoji da je Drljević Mačeku tajno priopćio da će mu glavni branitelj biti dr. Trumbić, po njegovoj želji, te da se oko 80 branitelja za sada prijavilo, čije su punomoći kod njega, dr. Pernara i dr. Dečaka, te da Trumbić među njima izabere one koji mu odgovaraju. Drljević je istaknuo da za svakog okrivljenog može biti jedan branitelj, „jedan može sudjelovati na raspravi, jedan može primiti optužnicu, jedan može govoriti s okrivljenikom u zatvoru, dok također samo jedan može imati uvid u spise nakon podizanja optužnice“ pri čemu je naglasio da branitelj, prema novoj uredbi, ne može nasamo razgovarati sa svojim branjenikom.³⁷ Drljević je gajio bojazan da bi neki od branitelja koji su se prijavili za Mačekovu obranu mogli Mačeka samo diskreditirati, pri čemu je sumnjao u dr. Jovanovića-Pižona, dr. Zdravkovića i dr. Vlajića. Da ih pokuša provjeriti Drljević im je, kako to zapisuje Trumbić, poslao zahtjev da ga potpišu, a u kojem stoji da se Maček pusti da se brani sa slobode, jer da on svojim ugledom „kao neosporni vođa hrvatskog naroda“ neće pobjeći niti utjecati na svjedoke i dr. na to su mu spomenuti odvjetnici poslali poruku da oni takav zahtjev ne mogu potpisati jer oni stoje na stanovištu „jedinственog naroda jugoslavenskog“ te da ne žele da piše da je Maček vođa hrvatskog naroda već „vođa jedne od najvećih bivših političkih partija u jugoslavenskom narodu“. Drljević je zato predložio da bi trebalo razmisliti da li

³⁶ Sveučilišna knjižnica Split (SKS), Osobni arhiv dr. Ante Trumbića (OAA), M 593/3b., Drljević Trumbiću 23. II. 1930.

³⁷ SKS, OAA, M 593/3a., Trumbićeva bilješka 28. III. 1930.

te odvjetnike uzeti u tim jer „mogli bi na raspravi štogod reći što bi bilo politički nezgodno“.³⁸

Uskoro je pod udar režima došao i Drljević kao Mačekov branitelj kome se sudilo na Državnom sudu u Beogradu zbog već spomenutih „terorističkih aktivnosti“.³⁹ Nakon što je došao na poziv zagrebačkog Kr. sudbenog stola 27. ožujka 1930. godine iz Zemuna u Zagreb kao okrivljenik zbog nekih prijašnjih „tiskarskih delikata“, ali i da informira dr. Trumbića o aktualnim događajima i aktivnostima njegove obrane dr. Mačeka, Drljević je prvi dan prenoćio u stanu dr. Pernara. Slijedeći dan beogradska je policija izvršila premetačinu u njegovom odvjetničkom uredu u Zemunu, s očitom namjerom da ga liši slobode. Kada je saznala da se Drljević nalazi u Zagrebu izdan je nalog policiji u Zagrebu da ga uhiti i sprovede „pod strogom pratnjom“ u Beograd. Ubrzo zatim Drljević je uhićen u kavani „Zagreb“ i nakon kratkog pre slušavanja sproveden je istog dana brzim vlakom u Beograd.⁴⁰ U Beogradu mu je određena mjera internacije u mjesto Sokobanja kraj Niša na granici Jugoslavije prema Bugarskoj, kamo je odmah i odveden. Prema izvorima iz „Doma“ takav žuran postupak policije bio je uvjetovan podacima da je Drljević kao odvjetnik došao

³⁸ SKS, OAAAT, M 593/3a., Trumbićeva bilješka 28. III. 1930.

³⁹ O procesu protiv Mačeka vidi: Bosiljka, JANJATOVIĆ, Dr. Vlatko Maček progoni i suđenja 1919.–1935., *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1996., 269.–284. Zbog pokušaja grupe omladinaca (dio je bio iz omladine HSS pod vodstvom Ivana Bernardića) koja je pokušala da izvede bombaški napad na poklonstvenu deputaciju koja je iz Zagreba krenula u Beograd, režim je pokušao povezati njihov pokušaj atentata preko glavnog tajnika HSS Jakova Jelašića, a zatim i Mačeka i optužiti vodstvo HSS za terorističku aktivnost.

⁴⁰ O tome piše i Trumbić kome je dr. Pernar rekao da je 27. III. 1930. Drljević uhićen i zadržan na policiji te „ne večer ekspediran brzim vlakom u Zemun“.

u posjed podataka da je osoba koja je najviše teretila Mačeka zapravo u službi režima, odnosno da kao lažni optuženik ima sve pogodnosti u zatvoru, te da „dobiva od Ministarstva pravde dnevno sto dinara za svoje uzdržavanje.“⁴¹

Istu vijest je prenio i britanski tisak jer je, navodno, Drljević interniran zbog otkrića da je vlada plaćala glavne svjedoke optužbe po „100 dinara dnevno“.⁴² Reagirao je i R. W. Seton-Watson, ekspert za jugoslavenska pitanja vrlo utjecajan kod britanske vlade, u svom memorandumu britanskom ministarstvu vanjskih poslova iz svibnja 1930. godine kada piše da je: „internacija jednog od vodećih savjetnika za obranu dr. Drljevića, uoči suđenja Bernardić-Maček, bila samo još jedan flagrantan dokaz političkog remećanja osnovnih elemenata pravde.“⁴³ Policija je svu dokumentaciju koju je Drljević imao kod sebe zaplijenila. U svojim djelomičnim memoarima, odnosno knjizi „Balkanski sukobi“ Drljević također spominje da je krajem ožujka te godine „zatvoren u Zagrebu i predan Državnom sudu za zaštitu države u Beogradu“, a zatim interniran.⁴⁴ Vlasti nisu mogle dopustiti da Drljević izađe u javnost sa takvim podacima, jer se na procesu protiv Mačeka, koji je počeo 23. travnja 1930.

⁴¹ Dr. Sekula Drljević interniran u Sokobanji, *Dom*, br. 29., 2. IV. 1930., 3. O tome donosi i bilješku Trumbić kojemu je dr. K. Lukšić ispričao (preko stanovitog Šimuna Drača ili Dračara) da policija uhićuje mlade siromašne ljude i nudi im novce da postanu konfidenti u službi policije i njihovih optužbi protiv uhićenih prvaka SDK. AHASU, Zbirka Trumbić, fond 64., kut. 315., bilješka o razgovoru s dr. K. Lukšićem, 13. I. 1930.

⁴² Bomb trial in Belgrade, *The Morning Post*, 26. IV. 1930.

⁴³ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. *Korespondencija 1906–1941., II/1918.–1941.*, Sveučilište u Zagrebu –Britanska akademija, Zagreb-London, 1976., 196.

⁴⁴ Sekula, DRLJEVIĆ, *Balkanski sukobi 1905.-1941.*, Naklada Putovi: Zagreb, 1944., 154.

godine u Beogradu, očekivalo da se pred međunarodnom javnošću diskreditira opozicija.⁴⁵ Do sada u historiografiji nije bilo preciznih podataka kada je Drljević pušten iz internacije, ali je očito da je režim čekao da se proces protiv Mačeka završi.⁴⁶ Tomu ide u prilog da je vodstvo HSS stalno predlagalo Drljevića kao Mačekovog branitelja, ali sud je odbijao sve zahtjeve obrane uzimajući činjenicu da je krajem travnja 1930. godine kazna internacije još trajala.⁴⁷ Informaciju o internaciji Drljevića „u selu kraj Niša na nekoliko tjedana“ javio je u Rim i talijanski otpravnik poslova u Beogradu Giuseppe Cosmelli.⁴⁸

Prema Adžiću o tome je pisao i američki list „New York Evening Post“ od 25. travnja 1930. godine: „Maček je jučer zah-tjevao da njegovom pravom savjetniku, dr Sekuli Drljeviću, bude dozvoljeno da preuzme njegovu obranu, i to je bio jedan od zah-tjeva koje je predsjednik suda danas odbio. Dr Drljević je već

⁴⁵ HDA, fond 1552., Zbirka sudovi, ZB – S – 34/278., Kraljevski sudbeni stol u Zagrebu, dr. Vlatko Maček, (prilog u spisu članak „Dr. Sekula Drljević interniran u Sokobanji“, *Dom*, br. 29., 2. IV. 1930., 3.) Zbog spomenutog članka i još jednog koji govori o Mačeku „Dom“ je zapljenjen, a odgovorni urednik Doma Ljubomir Maštrović i novinar Krešimir Devčić su optuženi i na kratko vrijeme zatvoreni, a zatim pušteni da se brane sa slobode. Oslobođeni su optužbe tek krajem 1932. godine. U spomenutom spisu vidi priloženu obranu Lj. Maštrovića.

⁴⁶ U pismu R. W. Setonu Watsonu 14. travnja 1931. godine Adam Pribičević, brat također interniranog Svetozara Pribičevića, spominje da je Drljević bio u internaciji nekoliko mjeseci. *R. W. Seton-Watson u Jugoslaveni*, n. dj., 213. Isto spominje i Trumbić: AHAZU, Zbirka Trumbić, fond 64., kut. 315., bilješka 26. I. 1932.

⁴⁷ Proces protiv dr. Mačeka i drugova, *Novo doba*, br. 96., 25. IV. 1930., 2.

⁴⁸ Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Jug. 1930, b. 1371, Tp. 1266, Rochira, 11 April 1930; b. 1372, Tp. 1880, Cosmelli, Belgrade, 22 April 1930; and b. 1373, Rochira, 18 March 1930.

nekoliko nedjelja u zatvoru i bio je zadužen za obranu i zato su dokumenta važna za sam slučaj koja su se kod njega nalazila bila zaplijenjena kada je on uhićen.⁴⁹ No, prema novoootkrivenom Drljevićevom pismu Trumbiću od 25. rujna 1930. godine gdje spominje da „prije četiri dana dođoh sa „otsutstva“ i time ponovo dobih priliku da Vas ovim putem pozdravim“, neosporno je da je Drljević iz internacije pušten 21. rujna 1930. godine, dakle skoro nakon šest mjeseci internacije.⁵⁰ Zanimljivo da Trumbić u svojim bilješkama navodi da je Drljević izašao iz internacije tek kada je potpisao izjavu da se neće „u Zemunu“ više baviti politikom.⁵¹ Prema spomenutom pismu Trumbiću vlasti su u Sokobanji korektno postupale s Drljevićem, dobivao je svakodnevno novine, samo je izgubio slobodu kretanja. U pismu Trumbiću stoji: „I ako novine, bar koje sam ja u Soko Banji čitao, nisu davale ni približnu sliku Vaših sjajnih napora na Vlatkovom procesu, ja sam kroz one „kratke“ izvještaje u svojoj mašti sa uživanjem promatrao vas u svom stavu nepobjedivog borca. Pa povrh svega toga došla je ona slika Vlatkovih branitelja sa Vama na čelu, koju ste mi izvoljeli poslati“.⁵² U pismu se jasno očituje Drljevićev žal što nije mogao sudjelovati na procesu.

Ulogu glavnog branitelja od Drljevića preuzeo je Ante Trumbić. Nakon puštanja iz internacije Drljević se vraća u

⁴⁹ ADŽIĆ, Crnogorska stranka (federalisti) i Hrvatska seljačka stranka 1925.–1941., *n. dj.*, 376. Radi se o članku „Croations fail in freedom plea“ od 25. IV. 1930.

⁵⁰ SKS, OAAT, M 593/3d., Drljević Trumbiću, 25. IX. 1930.

⁵¹ AHASU, Zbirka Trumbić, fond 64., kut. 315., bilješka 26. I. 1932. Trumbić napominje da je ovu informaciju „provjerio kao istinitu“.

⁵² SKS, OAAT, M 593/3c., Drljević Trumbiću, 25. IX. 1930. Trumbić je odgovorio da Drljevićevo pismo 28. IX. 1930. (M 593/3d. – koncept pisma) pri čemu je istaknuo da je „čuo kako škripljete zubima od jada što niste mogli biti na njemu (procesu op.sa).“ Vidi cijelo pismo:

Zemun, praćen neprekidnom pratnjom policije. U svojim memoarima Drljević napominje da su „redarstveni agenti bili

Zemun, 25/IX 930.

Uvaženi i dragi g. Trumbiću,

Prije četiri dana dođoh sa „odsustva“ i time ponovo dobih priliku, da Vas ovim putem pozdravim.

I ako novine, bar koje sam ja u Soko Banji čitao nijesu davale ni približnu sliku Vaših sjajnih napora na Vlatkovom procesu, ja sam i kroz one „kratke“ izvještaje u svojoj mašti sa uživanjem posmatrao Vas u stavu nepobjedivoga borca. Pa povrh svega toga došla je ona slika Vlatkovih branitelja sa Vama na čelu, koju ste već izvoljeli poslati.

Vašoj božanskoj sposobnosti, da osjetite sva treperenja ljudske duše, i ona u sjaju radosti i ona u oblaku potištenosti, nije potrebno dokazivati veličinu radosti, koju mi je pričinila Vaša slika.

Pri svakom pogledu na nju moja radost je bila toliko velika, da mi se u jedan mah, učinje interniranje kao prijatan doživljaj. Čuvam ju i doživotno ću je čuvati kao svoju najdražu dragocjenost. Na njoj i na visokoj pažnji, koju ste mi izvoljeli njome učinjeti, molim Vas, da izvolite primiti moju najdublju i trajnu zahvalnost.

Molim Vas, da kod Vaše plemenite gospođe budete tumač dubokoga poštovanja i da, uz uvjerenje o mojoj stalnoj i nepokolebljivoj odanosti, primite i moje najsrdačnije pozdrave.

Vaš Drljević

Zagreb, 28.IX. 1930.

Dragi g. Drljeviću,

Zahvaljujem Vam na toplom i lijepom pismu, ja Vam se od srca radujem što ste, nadam se u dobrom zdravlju, svršili Vaše „odsustvo“.

Za vrijeme procesa mnogo smo Vas spominjali i žalili što niste mogli biti s nama na onoj slici. Poslali smo Vam je na uspomenu, koju ste Vi, drago mi je, primili sa zadovoljstvom. O procesu govorit ćemo kad se jednom vidimo. Činilo mi se čuti kako škrapljete zubima od jada što niste mogli biti na njemu.

neprestano pred kućom svih vođa SDK, praćen je svaki njihov pokret. Prve pojave narodnog otpora diktaturi bile su povod za njihovo uhićenje i interniranje⁵³ Osim Drljevića i svo vodstvo crnogorskih federalista, posebno Mihajlo Ivanović, bili su pomno praćeni od strane policijskih organa.⁵⁴ Koliko je bio teško i opasno živjeti pod neprestanim nadzorom, svjedoči i tada mladi HSS-ovac Franjo Dujmović, sudski službenik, koga je prijatelj odveo u posjetu kod Drljevića, „koji je još bio pod redarstvenom paskom, pa me je prekorio, što sam kao državni činovnik riskirao taj posjet“.⁵⁵ Također svaki Drljevićev posjet Crnoj Gori i Cetinju pažljivo je bilježen i policija je promatrala s kime dolazi u kontakt.⁵⁶

Prema policijskim izvješćima Drljević je za vrijeme diktature detaljno praćen i kada je dolazio u Zagreb poslovno ili privatno. Ipak su to najčešće bili posjeti kod Mačeka i ljudi iz vodstva HSS-a. Tako se navodi u izvješću od 25. siječnja 1932. godine

Imali ste nam i na čemu zavidjeti, vjerujte mi da sam osjetio slast života kao malo kada.

Moj konačni govor post tot discrimina rerum, spašen je. Prve primjerke, neznam da li znate, odnio je Dunav u Crno more. Imamo ga u cjelini, a tako i govore ostalih branitelja dr Mačeka.

Zahvaljujem još jednom na ljubeznom sjećanju, želim vama i i Vašoj poštovanoj Gospođi, kojoj je sada skinuta ta nemala briga, dobro zdravlje, molim Vas da primite moj topli pozdrav. Vama sam odani

Trumbić

⁵³ DRLJEVIĆ, *Balkanski sukobi 1905.–1941.*, n. dj., 154.

⁵⁴ AJ, fond 38., CPB, fasc. 3., 11., Dopisništvo sa Cetinja 22. V. 1933.

Predmet: Kretanje političara.

⁵⁵ Franjo, DUJMOVIĆ, *Hrvatska na putu oslobođenja*, Roma-Chicago, 1976., 71.

⁵⁶ AJ, fond 38., CPB, fasc. 3., 11., Dopisništvo sa Cetinja 3. VII. 1933.

Predmet: Dolazak dr. Sekule Drljevića na Cetinje.

da nakon što je Drljević vlakom stigao u Zagreb i odsjeo u hotelu „Palace“, sastao se u večernjim satima s Mačekom i ostalim ljudima iz HSS-a u gostioni „Beloj Roži“ u Vlaškoj ulici. Dalje slijedi da se Drljević uputio zajedno s Mačekom tramvajem oko 19.40 k njegovoj kući u Deželićevoj, gdje se zadržao do 1 sat u noći kada se vratio u hotel „Palace“. ⁵⁷ Slijedeći dan Drljević je posjetio industrijalca Josipa Prpića, a zatim se duže zadržao kod Ante Trumbića u njegovom stanu u Martićevoj. Nakon toga posjetio je „Marženku Radić u njezinoj knjižari“ gdje se također duže zadržao u razgovoru s njom i Mirom Košutić. ⁵⁸ Sutradan je Drljević skoro cijeli dan proveo u društvu Mačeka, Pernara i Marije Radić, da bi se navečer uputio vlakom u Zemun. Policiji nisu bili poznati sadržaji njihovih razgovora. ⁵⁹

Policijsko izvješće podudara se sa Trumbićevim bilješkama od 26. siječnja 1932. godine koje su ipak detaljnije. Naime, Drljević je došao u Zagreb da bi informirao vodstvo HSS o političkim kretanjima i situaciji u Srbiji (uglavnom Beograd) i Crnoj Gori. U početku je opširno iznio vijesti o vanjskopolitičkim temama, koje je doznao preko Milana Kostića koji je bio blizak beogradskoj oporbi, da je slovenski oporbeni prvak Antun Korošec bio u Beču i razgovarao sa bivšim austrijskim premijerom Ignazom Seipelom (1876–1932) iz Kršćansko-socijalne stranke. Po tom pitanju ovdje je zanimljivo istaknuti samo podatak Seipela da Italija namjerava postaviti na albansko prijestolje crnogorskog kneza

⁵⁷ HDA, fond 145., Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, Strogo. Pov, kutija 6., br. 46., Uprava policije u Zagrebu kr. banskoj upravi Savske banovine, Drljević dr Sekula boravljenje u Zagrebu i odlazak, 25.–28. I. 1932.

⁵⁸ Isto, Dr. Sekula Drljević, bivši narodni poslanik, pratnja, 27. I. 1932. U izvješću se navodi da se Drljević u hotelu „Palace“ sastao i s „Stevanom Markovićem, studentom iz Zemuna, koji stanuje u istom hotelu“.

⁵⁹ Isto, Dr. Sekula Drljević, bivši narodni poslanik, pratnja, 28. I. 1932.

Mihajla, unuka kralja Nikole, pri čemu će se „prijestolnica Albanije prenijeti iz Tirane u Skadar“ da bi tako uzdrmao jugoslavenski režim. O situaciji u Beogradu Drljević izvještava da su „svi pokorni osim nešto što se omladina muva“ te iznosi žestoku kritiku beogradske oporbe da njima sve to može „ostati ovako vječno“ te da su „prema Hrvatima, Crnogorcima i ostalim prečanim svi oni u Beogradu jednaki“ da nikada neće pristati na nikakav stvarni sporazum. Također je rekao Trumbiću da je nedavno nekim poslom zbog suda bio u Podgorici „gdje nije bio ima više godina“ te da je razgovarao sa mnogim članovima crnogorske administracije i pripadnicima intelektualne elite. Drljević ističe da prije tim ljudima „osim njih pet posto“ nije mogao „ići na oči“, a da su sada svi tražili ispriku „toliko da me nisu molili za izvinjenje“ te da sada u Crnoj Gori vlada veliki revolt protiv režima, oni koji su do sada uvijek bili za Beograd „sada nitko ništa drugo ne pita, ne govori i ne traži nego jedino da ih se oslobodimo“.

Dalje u razgovoru s Trumbićem i Mačekom Drljević se obrušio na i Karađorđeviće i srbijansku elitu: „Postali su gospodari u ovako velikoj zemlji, a sami ne znaju kako, pred tridesetak godina što su bili. Sve im je išlo od ruke, dobili su crnogorsko i hrvatsko prijestolje (...) I Habsburg je morao Hrvatskoj potpisivati bar neka obećanja, neke ugovore da dođe do prijestolja, a ovaj ništa.“ Dalje Drljević spominje da kralj Petar „nije imao ni krsta da ga poljubi, skitalica bez zanata i alata, pa knez Nikola za inat Milanu uzme ga za zeta i time postane nešto. A on kada je došao u Srbiju, šalje bombe na Cetinje“.⁶⁰ Uglavnom možemo zaključiti da se, prema Drljeviću, politička klima u Crnoj Gori značajno pomaknula protiv režima koji je očito sve više gubio popularnost i u crnogorskim masama i elitom.

⁶⁰ AHAZU, Zbirka Trumbić, fond 64., kut. 315., bilješka 26. I. 1932. Zanimljivo da je Trumbić u svojim bilješkama donio dalje cijeli kratki opis crnogorske povijesti po Drljevićevim riječima.

Prema također Trumbićevim bilješkama otprilike mjesec dana kasnije (24. veljače 1932.) Maček je pisao britanskom publicisti Setonu-Watsonu obavještavajući ga o političkim prilikama u Jugoslaviji i načinima rješavanje jugoslavenske krize pri čemu je posebno istaknuo hrvatsko i, očito pod utjecajem Drljevića, crnogorsko pitanje. Prema Mačeku treba se vratiti nazad na 1918. godinu te „Srbija mora priznati i Hrvatskoj i Crnoj Gori njihov nasiljem i prijevarom oteți državopravni suverenitet, koji mora doći do izražaja slobodnim izborom parlamenta, koli hrvatskog, toli crnogorskog.“ U nastavku pisma Maček navodi da ostatku Jugoslavije poput Bosne i Hercegovine ili Vojvodine treba omogućiti da plebiscitom odluče da li će formirati posebne jedinice, ili se žele u „cjelini ili djelomice priključiti ili Srbiji ili Hrvatskoj ili Crnoj Gori“, a onda se treba stvoriti takav federalni ugovor koji će omogućiti slobodu i ravnopravnost svake takve federalne jedinice.⁶¹ Vodstvo HSS i Maček za vrijeme diktature često su u svom pozivanju na povratak u 1918. godinu uvijek inzistirali na povratku državnosti Crne Gore kao države kojoj je tak državni subjektivitet oduzet od strane Srbije „na silu“ Podgoričkom skupštinom. Stoga je crnogorska komponenta u cijeloj državno-pravnoj rekonstrukciji jugoslavenske države, kako ju je tada zamišljalo vodstvo HSS, nesumnjivo bila od bitne važnosti.

Na drugoj strani režim je želio u stranoj javnosti ostaviti dojam stabilizacije i riješenosti nemirnog nacionalnog stanja u zemlji. Stoga su i na lokalnom nivou ulagani znatni naponi u propagandi. Tako je npr. posjet Cetinju i banu Zetske banovine Urošu Krulju francuskog parlamentarnog zastupnika i člana parlamentarnog odbora za vanjske poslove francuskog parlamenta Vieno Pejera 15/16. rujna 1932. godine iskorišten da se preko njega plasira u francusku javnost da federativno uređenje

⁶¹ AHAZU, Zbirka Trumbić, fond 64., kut. 315., Maček-Setonu-Watsonu, 24. II. 1932. (prijepis pisma).

Jugoslavije žele samo emigranti koji su „u službi neprijatelja naše zemlje“. Također na pitanje Vioena banu da li postoji i dalje „crnogorsko pitanje“ i da li ima onih koji traže nezavisnu Crnu Goru ban Krulj je odgovorio da je pokret iz 1918. bio samo pokret nekolicine „prijatelja i sljedbenika kralja Nikole“ i da je on danas posve minoran, pri čemu se Vioena suglasio jer samo „velike države danas mogu da opstanu i da sačuvaju svoju samostalnost“. Inače je iz vladajućih krugova Francuske tada i pružena najjača podrška novom režimu u Jugoslaviji.⁶² U isto vrijeme vlasti Zetske banovine zabrinjavale su i vijesti iz Albanije o povezivanju i sastajanju crnogorske emigracije s talijanskim i albanskim emisarima u Tirani pri čemu je jugoslaven-ski veleposlanik u Albaniji Ivo Vukotić tijekom 1933. godine često bio na konzultacijama kod bana Zetske banovine Alekse Stanišića, koji je zamijenio Krulja.⁶³

Prema ovim i ostalim izvorima Drljević je cijelo vrijeme diktature održavao česte i bliske kontakte s Mačekom i vodstvom Seljačko-demokratske koalicije, vršeci konstantno s njima konzultacije o političkoj situaciji u državi. Koliko je Drljević bio blizak s Mačekom i vodstvom SDK svjedoči i činjenica da je kod njega u Zemunu često odsjedala Mačekova obitelj kada su dolazili u posjet Mačeku koji je po drugi put (1933.–1934.) godine bio zatvoren u beogradskom zatvoru. Andrej Maček, sin Vlatka Mačeka u svojim memoarima govori da je Drljević osim na političkoj liniji bio i Mačekov osobni prijatelj.⁶⁴

Posle dve godine šestosiječanjskog režima pokazalo se da diktatura ne samo što nije skinula sa dnevnog reda goruća

⁶² AJ, fond 38., CPB, fasc. 3., 11. Dopisništvo sa Cetinja, 30. IX. 1932., STOJKOV, n. dj., 85.

⁶³ AJ, fond 38., CPB, fasc. 3., 11. Dopisništvo sa Cetinja, 10. V. 1933.

⁶⁴ Andrej, MAČEK, Nino, ŠKRABE, *Maček izbliza*, Disput: Zagreb, 1999., 74.

društveno-politička pitanja, već ih je još više produbila, osobito nacionalno pitanje. Određeno oživljavanje djelatnosti oporbenih stranaka u Crnoj Gori dogodilo se poslije duge pasivnosti, a bilo je povezano sa donošenjem novog Ustava 1931. godine i očekivanim parlamentarnim izborima krajem iste godine. Donošenjem Ustava Kraljevine Jugoslavije 3. rujna 1931. godine, formalno je prestala diktatura, ali ne i raskid sa apsolutizmom jer je princip nacionalnog unitarizma i državnog centralizma bio određen ustavom. Ustavne norme su bile kratke i neodređene i garantirane „u granicama zakona“, a kralj je i dalje ostao jedina stvarna vlast. Ponegdje su se pojavile iluzije o obnovi parlamentarnog sustava, koje su brzo demantirane. Naime, sa donošenjem novog ustava šestosiječanjski režim je osjetio potrebu za stvaranjem državne stranke (*dvorske stranke*) koja bi obezbjedila političku osnovicu režima držeći se zvanične ideologije. Ona je nastojala da okupi oko sebe pristaše prijašnjih vladajućih i oporbenih stranaka iz vremena prije diktature koji su bili naklonjeni režimu, da tako učvrsti kontinuitet vladajuće ideologije i praktične političke akcije. Nova režimska politička formacija zvala se Jugoslavenska radikalna seljačka demokracija (JRSD), da bi kasnije bila zamijenjena sličnom organizacijom zvanom Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS).⁶⁵

Teren za antirežimsku djelatnost je postao posebno otvoren zbog sve težeg socijalno-društvenog položaja u Crnoj Gori, pri čemu su ekonomsko-socijalne teškoće u zimu 1932. godine bile posve pogoršane, jer je po izvješću bana Zetske banovine dr. Uroša Krulja „narod bukvalno gladovao“. Naime, iako je cijelu zemlju zahvatio val svjetske krize ona se u Crnoj Gori jače manifestirala zbog njene nerazvijenosti, zaostale industrije i parcelne poljoprivrede. Došlo je do propadanja mnogih poduzeća,

⁶⁵ Ferdo, ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, II., JAZU, Zagreb, 1961., 38.–39.

kapaciteti proizvodnje se smanjuju i dolazi do otpuštanja ionako uskog radničkog sloja u Crnoj Gori. Neka poduzeća koja su do sada uspješno poslovala, poput Tvornice krljušti i bisera braće Marić na Rijeci Crnojevića i izvozila svoju robu u Pariz (Francuska), jednostavno se gase.⁶⁶ Kreditni sistem u zemlji je krahirao zbog nedostatnih novčanih sredstava, krediti su postali nenaplativi naročito seljački dugovi. Mnoge banke su zapale u velike teškoće, tako je npr. Činovnička štedionica morala zatvoriti svoje poslovnice u Baru, Nikšiću, Kolašinu, Beranama i Bijelom Polju, dok su i sve druge banke bilježile gubitke. U naročito teškom položaju našlo se seljaštvo jer je došlo do naglog pada cijena poljoprivrednih proizvoda, što je prema izvješću Trgovačko-industrijske i zanatske komore za 1931. godinu dovelo do toga da: „sva zarada, odnosno prinos seoskog gazdinstva (...) mora se dati za nabavku životnih namirnica. (...) njegova kupovna moć je potpuno opala, svoje proizvode seljak ili ne može da proda ili ih prodaje prosto u bescjenje (...) Zbog ovakvog položaja našeg seljaka, koji je inače najbrojniji potrošač, opada trgovina, zanatstvo i sve ostale privredne djelatnosti“.⁶⁷ Konstantno pogoršavanje prilika na selu imalo je duboke gospodarske i političke posljedice.

U takvom teškom gospodarskom stanju proturežimskim nastojanjima impuls su dali i studenti koji su sudjelovali u studentskim demonstracijama u Beogradu, a koji su se vratili u svoja rodna mjesta. Iznenada antirežimske demonstracije su izbile u svibnju 1932. godine u Nikšiću u kojima je, prema nekim podacima sudjelovalo, nekoliko tisuća ljudi. Glavni govornik na skupu iz redova Saveza zemljoradnika odvjetnik Jefto Pavić otvoreno je pozvao narod na pobunu protiv diktature:

⁶⁶ Spasoje, MEDENICA, *Privredni razvitak Crne Gore 1918.–1941.*, Grafički zavod: Titograd, 1959., 165.

⁶⁷ MEDENICA, n. dj., 170.

„Trebalo da batinu režima otmemo i udarimo režim po njegovim leđima. Više se ne može ćutati već silu treba silom odbiti i pobijediti. Mi smo se Crnogorci nekada borili za političke slobode i nismo nikada bili posljednji nego svagda prvi u borbi“.⁶⁸ Prilikom rasturanja demonstranata od strane policijskih organa bilo je povrijeđeno više demonstranata te policajaca i žandara. Znatno manje brojem, ali zato s većom žestinom, demonstracije su izbile i na Cetinju, a čini se da je povod bio dolazak predsjednika Narodne skupštine Koste Kumanudija i ostalih ministara i zastupnika u svrhu organiziranja JRSD u Crnoj Gori. Oko 200 demonstranata je uvažene goste napalo kamenjem, pri čemu je najavljeni zbor u Cetinju jedva održan, dok su svi ostali u drugim dijelovima Crne Gore otkazani. Pripremu demonstracija i prvih masovnih izraza nezadovoljstva naroda u Crnoj Gori monarhističkom diktaturom organizirali su pripadnici oporbenih stranaka uglavnom iz redova zemljoradnika, radikala i demokrata, pri čemu su čini se ključnu ulogu imali i studenti od kojih su mnogi bili pripadnici ili simpatizeri KPJ.⁶⁹

Prema izvješću bana Zetske banovine Ministarstvu unutrašnjih poslova „nepomirljivi predstavnici bivših partija i ovu priliku iskoristili su da ometaju i kvare stvaranje i organiziranje nove stranke JRSD“.⁷⁰ Cijelu situaciju u Cetinju tih dana detaljno je opisao ilegalni list SDK „Informacije“. Prema „Informacijama“ vođa demonstranata u Cetinju bio je Stojan Špadijer koji je želio onemogućiti konferenciju ministara iz

⁶⁸ Advokat Jefto Pavić, najstariji opozicionar (4). Optužio kralja Aleksandra, *Pobjeda*, 29. IV. 1991., 8.

⁶⁹ Todor, STOJKOV, *Opozicija u vreme.....*, n. dj., 170.–171; 181. Jefto Pavić, nikšićki odvjetnik i jedan od prvaka Zemljoradničke stranke u Crnoj Gori je kao organizator demonstracija u Nikšiću osuđen na godinu i pol dana zatvora. Vidi i: JOVANOVIĆ, n. dj., 109.–110.

⁷⁰ NIKČEVIĆ, n. dj., 44.

Beograda na Cetinju. Kada je zbog toga uhićen u Cetinje su počeli dolaziti seljaci iz okolnih sela sa svojim tradicionalnim pištoljima i revolverima za pojasom. „Revolveri su praštali na sve strane, dok su žandari uzimali“. Masa je opkolila salu za konferenciju i tražila da se Špadijer odmah pusti iz pritvora, na što su vlasti hitno tražile intervenciju vojske koja je odbila da izađe na ulice „bez pismenog naređenja“. Konačno je sklopljen kompromis, Špadijer je pušten, a masa je propustila ministre za Budvu koji su u „dva teretna automobila puna žandara krčila put prema Budvi“, jer se pronio glas da je preko Njeguša opasno „jer bi neka puška mogla da plane iz kuća na drumu.“⁷¹ Ipak, koliko je bilo teško stanje i u državnoj upravi dokazuje i zahtjev bana Zetske banovine, netom poslije demonstracija, da se broj policajaca u banovini „pojača sposobnim i izučanim ljudima“ jer je cetinjska policija vrlo slaba i „ispod svake kritike, kao da je i nema“.⁷² Međutim, takvi zahtjevi su od strane Beograda ignorirani.

U tim demonstracijama crnogorski federalisti sukladno političkom dogovoru unutar SDK nisu sudjelovali. Glavni organizator ovih demonstracija, bivši sekretar Oblasnog odbora Saveza zemljoradnika za Crnu Goru, Jefto Pavić, kasnije je uhićen i suđen u Beogradu po Zakonu o zaštiti države.⁷³ S obzirom da je političko

⁷¹ U Crnoj Gori, *Informacije*, br. 5., lipanj 1932., 3. Veći dio toga ilegalnog lista nalazi se također u Trumbićevoj ostavštini u HAZU. U listu se također navodi da je Špadijer odmah počeo napadati nazočne ministre, pri čemu je ministar Kumanudi napomenuo gdje je poznato crnogorsko gostoprimstvo, na što mu je Špadijer odgovorio: „kakvi gosti takvo gostoprimstvo“, a onda je slijedila kiša kamenja. Ministar Kosta Kumanudi je pri „bijegu“ iz Cetinja zaboravio i svoj šešir.

⁷² AJ, Ministarstvo unutarnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, fond 14–24–58., Dopis iz Cetinja od 28. svibnja 1932. godine

⁷³ ANDRIJAŠEVIĆ, RASTODER, *Istorija Crne Gore...*, n. dj., 392.–393.

djelovanje bilo zabranjeno predstavnici bivših stranaka izuzetno su razvili aktivnost poslije 1932. godine preko novina u kojima su isticali gospodarske probleme Crne Gore, odnosno pokušavali su svoju političku aktivaciju da prikriju povezivanjem se neposrednim crnogorskim društvenim, u prvom redu gospodarskim pitanjima u kojima su isticali „crnogorsko nezadovoljstvo“ njihovim sporim rješavanjem i zapuštenošću ovoga kraja.⁷⁴

Crnogorskim federalistima je za vrijeme diktature značajnu potporu davao crnogorski list „Lovćen“ iz Buenos Airesa koji je 30. prosinca 1932. donio veliki članak pod naslovom „Slobodna i nezavisna Crna Gora“. I neki revizionistički krugovi u Bugarskoj su podržavali federativno ustrojstvo jugoslavenske države dajući podršku crnogorskim federalistima, kako piše jedan list iz Sofije „Zapadna pokrajina“ (Западни покрајини) 13. ožujka 1933. godine, u „osnivanju nezavisnog crnogorskog kraljevstva“.⁷⁵

Ovdje je potrebno spomenuti da je vodstvo HSS (SDK) kada je увидjelo da se šestosiječanjski režim neće brzo mijenjati donijelo odluku da se pojača vanjskopolitička djelatnost. Zbog toga su u emigraciju krenuli prvaci HSS, jedan od potpredsjednika stranke August Košutić, a zatim za njim i generalni tajnik HSS Josip Krnjević.⁷⁶ Od strane crnogorskih federalista, prema do sada dostupnim podacima, takve težnje i vanjskopolitički potezi nisu planirani, ali to ne znači da stranka ili bolje rečeno neki pojedinci iz vodstva stranke nisu bili aktivni na tom polju, posebno u pravcu Italije. Tomu je primjer jedan od prvaka federalista bivši crnogorski ministar Petar Plamenac. Naime, prema zapisima kipara Ivana Meštrovića negdje početkom 1933. godine on je zajedno s gla-

⁷⁴ NIKČEVIĆ, n. dj., 42.

⁷⁵ Branko, NADOVEŽA, *Hrvatsko, makedonsko i crnogorsko pitanje*, Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd, 2014., 139.

⁷⁶ STOJKOV, n. dj., 98.

vnim urednikom časopisa „Nova Evropa“ Milanom Ćurčinom razgovarao s Plamencem u Zagrebu. Prema Meštroviću Plamenac je nastupao vrlo strastveno i neprijateljski prema Beogradu i šestosiječanjskom režimu, a na napomenu Meštrovića da će se stvari između Srbijanaca i Crnogoraca uravnotežiti, Plamenac je žestoko odgovorio: „Nikada! Mi smo dva svijeta i nećemo da imamo s njima nikakva posla. Moguća je jedino rastava. Da nas je koliko Hrvata, davno bi se mi pobunili i otrgli. Nas nema nego samo šačica, ali ćemo sve upotrijebiti da se otresemo ovih... Taj dan nije daleko, sve je pripravljeno. Aleksandrova Jugoslavija bit će uhvaćena u klješta i zdrobljena kao crvljiv orah“.⁷⁷

Nakon toga Plamenac je rekao Meštroviću da je netom bio u Rimu (*gdje je na talijanskom dvoru, po vlastitim riječima, persona grata*) i da je nekoliko puta razgovarao s Mussolinijem pri čemu je informiran da Italija želi da se Jugoslavija raskomada, pri čemu ga je Mussolini uputio i u Beč na razgovore s hrvatskim emigrantom, bivšim austrougarskim generalom, barunom Stjepanom Sarkotićem i drugim članovima „Hrvatskog komiteta“ koje je Plamenac i posjetio. Važno je napomenuti da je Plamenac u Rimu imao i potporu dvorskih krugova, posebno stoga jer je kraljica Elena bila kći pokojnog kralja Nikole. Italija je inače tu crnogorsko-talijansku dinastijsku povezanost često koristila protiv cjelovitosti Kraljevine Jugoslavije. Talijanska politika je dvadesetih i tridesetih godina podržavala nezavisnost Crne Gore smatrajući Jugoslaviju „privremenom i kratkotrajnom tvorevinom“, te je svaki politički potres u zemlji Mussolini spremno podržavao i pomagao u cilju da podrži snage koje su težile za njenom razgradnjom.⁷⁸ Očito je Plamenac spadao u

⁷⁷ Ivan, MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Matica hrvatska: Zagreb, 1969., 221.

⁷⁸ MEŠTROVIĆ, n. dj., 221. Enes, MILAK, *Italija i Jugoslavija 1931.–1937.*, Institut za savremenu istoriju Srbije: Beograd, 1987., 26. Prema

radikalnu struju unutar crnogorskih federalista te se može pretpostaviti da je te svoje razgovore u Rimu prenio i u vodstvu stranke. Stoga su očito federalisti imali na najvišem nivou obavijesti o stajalištima i razmišljanjima službene Italije prema jugoslavenskoj državi i trenutnoj političkoj situaciji.

Nasuprot tome, pod velikim pritiskom režima Drljević se nije htio suprotstavljati poretku, čekao je da se on sam od sebe uruši. O tome svjedoči i izvješće Milana Kostića odvjetnika iz Zemuna, koji je prenio Trumbiću odjeke u Srbiji na donošenje Zagrebačkih punktacija 1932. godine. Prema Trumbićevim zapisima od 4. prosinca 1932. godine Drljević je bio oduševljen tim potezom SDK, no upozoravao je da se sada stane „da se miruje i ništa ne čini, da se ne ide dalje, jer da će se sve samo po sebi srozati“.⁷⁹ Na takvo

Meštroviću Plamenac je izgubio odvjetništvo u Baru, te je bio u teškom financijskom položaju, tako da je došao tražiti financijsku pomoć za svoga sina koji je studirao u Zagrebu.

⁷⁹ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU), Zbirka Trumbić, bilješka, 4. XII. 1932. Bilješka o razgovoru s Mačekom. Isto vidi: Ljubo, BOBAN, Zagrebačke punktacije, *Istorija XX. veka*, Beograd, 1962., 346–7., Ljubo, BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 2., Zagreb, 1989., 74. Zagrebačka rezolucija (punktacije) nastala je 7. XI. 1932., a donijela ju je Seljačko-demokratska koalicija uz suradnju Hrvatske stranke prava (dr. Mile Budak). Zanimljivo da Maček nije osjećao potrebu da pozove predstavnika crnogorskih federalista kao dijela SDK na potpisivanje punktacija. U ime HSS-a sudjelovali su Maček, Trumbić, Predavec i Šutej, te u ime Samostalne demokratske stranke Dušan Bošković, Dušan Kecmanović, Sava Kosanović, Većeslav Vilder i Hinko Krizman. U Zagrebačkim punktacijama zahtijevala se primjena narodnog suvereniteta, povratak na stanje iz 1918. godine, te preuređenje državne zajednice koje bi isključilo srpsku hegemonističku politiku. Tekst rezolucije napisao je Ante Trumbić. Jugoslavenska vlada proglasila je rezoluciju protuustavnim činom, te je Sud za zaštitu države osudio Vlatka Mačeka na tri godine robije.

stanovište Drljevića je vodila i želja da vodstvo crnogorskih federalista ne padne pod još žešći udar režima. Tako u svom pismu od 1. siječnja 1933. svojim stranačkim prijateljima u Crnu Goru naglašava da je Zagrebačka rezolucija (punktacije) sasvim jasno iskazala svoju političku platformu, sa kojom se federalisti slažu, te da ta rezolucija odražava i njihova stanovišta pošto se federalisti nalaze u bloku Seljačko-demokratske koalicije, te da nema potrebe za nekom posebnom rezolucijom koju bi donijeli sami crnogorski federalisti. Prema Drljeviću rezolucija SDK „znači pobjedu gledišta koje je od samog početka Crna Gora preko naše stranke zauzela prema pitanju uređenja državne zajednice Južnih Slovena“.⁸⁰ U istom pismu Drljević napominje da treba izdržati i vjerno okupljati sve „partijske pripadnike i prijatelje, kako bi Crna Gora ostala jednodušna pod našim zelenim barjakom“.⁸¹ I

⁸⁰ Pismo Sekule Drljevića datirano je iz Zemuna na pravoslavnu Novu godinu (naknadno dodano 1933.). Datum se u Drljevićevom pismu može odnositi na pravoslavnu Novu godinu (13. I. 1933.). Iz pisma proizlazi da nije bila donesena posebna rezolucija crnogorskih federalista. Međutim, u jednom pismu Peri Vukotiću, knjižaru u Podgorici, M. Stojadinović piše: „Video sam Sekuline punktacije. Šta se tiče federalizma Sekula i njegovi prijatelji hteli su da odvoje Crnu Goru od Srbije i ponište odluke Velike podgoričke skupštine u Podgorici.“ Pismo Stojadinovića je datirano s 14. II. 1933. Pitanje je da li Stojadinović piše ovo pismo na osnovu nekog dokumenta Sekule Drljevića povodom Zagrebačkih punktacija izvan spomenutog Drljevićevog pisma ili Stojadinović piše inače poznavajući stav Drljevića i crnogorskih federalista prema Kraljevini Jugoslaviji koji se prema Drljevićevom pismu „zadržava“. Postoji mogućnost da je Drljević napisao svoje punktacije, ali je odustao da ih objavi te su one nekom policijskom premetačinom dospjele u ruke režima.

⁸¹ Tomica, NIKČEVIĆ, Političke borbe u Crnoj Gori 1929.-1937., *Istorija XX veka*, III., 1962., Beograd, 45. Radi se o Drljevićevom pismu koje se u prijepisu nalazi u Fondu Milana Stojadinovića u Arhivu Jugoslavije. Isto, Sekula, DRLJEVIĆ, Politička misao, n. dj., 57. U svom radu Nikčević tendenciozno ističe da je

Dragoljub Jovanović u svojim uspomenama navodi da Drljević nije zauzimao poseban stav, jer se smatrao dijelom SDK.⁸²

Dragi prijatelju,

Crnogorcima su sigurno poznate rezolucije, koje su tu skoro donešene u Zagrebu i Ljubljani, jer su objavljene preko beogradskih listova, a možda ste čujali i za onu, koju doniješe Vojvođani u Novom Sadu. Sve one znače pobjedu gledišta koje je već od samog početka Crna Gora preko naše stranke zauzela prema pitanju uređenja državne zajednice Južnih Slavena. Onda bijasmo skoro usamljeni, a danas 11 miliona zauzimanjem našeg stava priznaju da smo mi stalno bili na pravom putu. To je pobjeda Crne Gore, koju ona ima pravo sa gordošću unijeti u spisak mnogobrojnih pobjeda svoje slavne prošlosti. Pobjede na polju misli u opšte, a političke misli napose, nijesu manje slavne od pobjeda na bojnom polju.

Budući da je naš pogled na Jugoslavensku državnu ideju već dovoljno poznat svim Južnim Slavenima, to neka naročita izjava danas nebi mogla postići drugu svrhu do da istakne naš trijumf, pa ne bi bilo u suglasnosti sa poznatom crnogorskom otmenošću. Dakle nećemo donositi nikakvu rezoluciju ne samo zato, što je naša stranka član SDK, nego i zato, što nema razloga donositi rezoluciju onaj čijoj misli priznaju pobjedu rezolucije drugih.

„grupa oko dr. Sekule Drljevića predstavljala izrazito separatističku frakciju (u Crnogorskoj stranci o.p.a.), koja je već ranije bila povezana i oslanjala na ultra-desničarske, ustaške snage u Hrvatskoj“. Za svoju tvrdnju ne donosi nikakve dokaze, niti je suvremena historiografija zamijetila bilo kakve veze ustaškog pokreta u zemlji i emigraciji s crnogorskim federalistima i S. Drljevićem do travnja 1941. Radi se očito o zaključku „post festum“ zbog uloge koju je Drljević počeo igrati nakon sloma Jugoslavije u kratkotrajnom travanjskom ratu 1941. godine. Vidi najnoviju knjigu o ustaškom pokretu: Mario, JAREB, *Ustaškomobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb, 2006.

⁸² JOVANOVIĆ, *Političke uspomene. Saznanja*, n. dj., 301.

Cijela Crna Gora, zelena kao proljeće njenih planina, neka ostane jednodušna pod našim zelenim seljačkim barjakom. S kraja na kraj Crne Gore neka ne bude ni jedne kuće, na kojoj bi bila izvješena bijela zastava – zastava kapitulacije i sramote – i pobjeda je naša sigurna.

Doturi ovo pismo svim zelenim – preskoči „plahe i lakoumne“ i isporuči im moje najsrdačnije pozdrave.

Tvoj odani
Dr. Sekula Drljević⁸³

Radikalni prvak Milan Stojadinović je u jednom svom pismu knjižaru Peri Vukotiću od 14. veljače 1933. godine izložio svoje mišljenje o stavovima federalista kao čisti separatizam ističući da oni imaju cilj „da odvoje Crnu Goru od Srbije i ponište odluku Velike narodne skupštine u Podgorici“. Stojadinović je u istom pismu formulirao svoja stajališta po tom pitanju riječima: „Moje je gledište da Srbija i Crna Gora ne smeju da budu razdvojene jer su njih dve kičma ove države i sem toga prirodni pravac iseljavanja i kolonizacije za Crnogorce je Metohija i Kosovo Polje. Ta veza ne smije da se prekida već i iz ekonomskih razloga, ostavljajući na stranu da su Crnogorci decenijama pevali ‘Onamo, onamo’.“⁸⁴ S pravom napominje Nikčević da je ovim svojim stavom Stojadinović formulirao svoj stav prema crnogorskom pitanju kojega se u osnovi pridržavao kada je postao predsjednik jugoslavenske vlade, kao što se vidi „stav asimilacije crnogorskog naroda i njegovog pretvaranja u kolonizatorski elemenat“, iako ne treba gubiti iz vida da su postojali i planovi naseljavanja srpskog naroda na prostoru Kosova i Metohije.⁸⁵

⁸³ BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, I., n. dj., 48.

⁸⁴ AJ, fond 37., omot I., fasc. 1., pismo M. Stojadinovića Peri Vukotiću, 14. II. 1933.

⁸⁵ NIKČEVIĆ, n. dj., 66.

Poslije ubojstva kralja Aleksandra u listopadu 1934. godine u narodu su se očekivale ozbiljnije političke promjene. Očekivanja da će se izvršiti promjena načina vladanja i vladu sastaviti dotadašnja oporba, nisu se međutim, ispunila. Uklonjena je samo Uzunovićeve vlada i odbačena šestosiječanjska tvorevina JNS. Taktika nove Jevtićeve vlade bila je da se kod širokih masa stvori uvjerenje o zaokretu u rješavanju akutnih političkih i socijalnih pitanja. U tom cilju objavljen je ukaz o raspuštanju Skupštine izabrane 8. studenog 1931. i raspisivanju novih izbora za 5. svibnja 1935. godine. Međutim, i za ove izbore ostao je skoro isti izborni zakon, koji je predviđao zemaljske izborne liste i javno glasanja. Oporbene građanske stranke u početku su izražavale skepsu po pitanju da zajednički istupe na izborima. Međutim, prvaci srbijanskih stranaka Demokratske i Zemljoradničke stranke iznenada su uputili poziv vođstvu HSS (SDK) da zajedno sudjeluju na izborima i ponudili Mačeku da on predvodi zajedničku izbornu listu. Naime iza prijedloga Mačeku stajali su, osim tehničkih razloga oko sastavljanja izborne liste, i politički motivi. Ponuđeno mjesto Mačeku kao nositelju liste nije bilo uvjetovano samo zato jer je on bio vođa najveće oporbene grupacije u zemlji ili zato što je suradnja obećavala veći uspjeh na izborima, već i stoga da se pred domaćom i vanjskom javnošću pokaže da hrvatski pokret nije neprijateljski raspoložen prema zajedničkoj državi. Prijedlog srbijanske oporbe odnio je u Zagreb vođa ljevog krila Zemljoradničke stranke Dragoljub Jovanović. U početku je Maček s oprezom vagao ovu ponudu, kako piše u svojim memoarima, zbog bojazni od represije režima (podsjetimo Maček krajem 1934. godine izašao iz zatvora), ali i raspoloženja i reakcija hrvatskih mîsa. U konačnici Maček je ubrzo napisao pismo vođama srbijanske oporbe gdje prihvaća izbornu suradnju, pa je dogovorena zemaljska lista Udružene opozicije sa Mačekom kao nositeljem.⁸⁶ Kada je

⁸⁶ STOJKOV, n. dj., 296.

već prihvatio ponudu Maček je inzistirao i vršio pritisak na prvake Demokratske i Zemljoradničke stranke da se u zajedničku koaliciju privuku i slovenske odnosno muslimanske političke organizacije. Pisma Mačeka u Beograd išla su uglavnom preko odvetničke kancelarije Sekule Drljevića u Zemunu, pri čemu je Maček tražio od Drljevića da pokuša iz radikalnih krugova pridobiti barem jednog od radikalnih prvaka Marka Trifunovića, jer bi to značilo cijepanje u redovima Glavnog radikalnog odbora, koji nije prihvaćao prijedloge HSS u vezi unutrašnjeg preuređenja države. Na kraju ta inicijativa nije uspjela.⁸⁷ Inače vodstva demokrata i zemljoradnika, za razliku od Mačekovog homogenog hrvatskog fronta, imala su velikih problema u sastavljanju svojih lokalnih lista i kandidata u Srbiji jer su nekada vodeći lokalni lideri ovih stranaka prelazili na stranu režima, uglavnom zbog financijaskih razloga, jer je svaki prebjeg dobivao oko 50.–60 tisuća dinara za izbornu kampanju od strane Jeftića.⁸⁸

Što se tiče komunista postojala je direktiva CK KPJ koji se tada nalazio u Beču o njihovom samostalnom istupanju na izborima 5. svibnja 1935. godine. Međutim, taj potez nije bio zasnovan na realnim pretpostavkama jer bi javno glasovanje otkrilo pripadnike i simpatizere KPJ, a nikakva suradnja s socijaldemokratskim i socijalističkim grupacijama zbog njihova odbijanja nije bila moguća. Uglavnom po tom pitanju samostalnog izlaza na izbore ili pridruživanja listi Udružene oporbe u komunističkim redovima vladala je konfuzija i kolebanje jer se smatralo da pokret nije dovoljno jak da bi mogao provesti takvu direktivu. Zbog toga je radi priprema za izbore Pokrajinski komitet KPJ Crne Gore poslao krajem veljače iste godine u Zagreb svoga predstavnika dr. Blaža Raičevića, da ispita stav centralnog

⁸⁷ STOJKOV, n. dj., 297.–298.

⁸⁸ Dragoslav, SMILJANIĆ, *Sećanja na jednu diktaturu*, Rad: Beograd, 1953., 108.–109.

vodstva Partije, ali i da potencijalno stupi u vezu s predstavnicima crnogorske oporbe vezane uz SDK i Udruženu oporbu. Istovremeno u Zagrebu su se vodili pregovori između predstavnika Jedinственe radničke stranke (Božidar Adžija, Andrija Žaja, Mladen Iveković i dr.) i Mačeka, gdje su komunisti tražili da Maček na svoju listu uzme neke od njihovih kandidata, na što je Maček i pristao sa ciljem, kako je to kasnije rekao: „ja sam spreman ići sa svakim ko je za rušenje današnjeg stanja“.⁸⁹ Prema Nikčeviću, Raičević se u Zagrebu sastao sa Sekulom Drljevićem pri čemu je između njih došlo do sporazuma da će se Drljević kandidirati u Cetinju, a Raičević u Podgorici.⁹⁰ Očito je Maček sugerirao Drljeviću da je u interesu Udružene oporbe da u zajednički front protiv Jeftićeve vlade uđu i komunisti iz Crne Gore. Osim Raičevića kod Mačeka je bio i Lazar Đurović, također crnogorski komunist, kome je Maček također sugerirao da komunisti i federalisti u Crnoj Gori naprave zajedničku listu. Po njegovom povratku u Crnu Goru počeli su pregovori pri čemu je komunist Niko Martinović uz suradnju s dr. Ivom Jovičevićem uspostavio veze sa Savom Vuletićem, istaknutim federalistom.⁹¹ Ipak tijekom pregovora došao je nalog iz CK da je oni prekinu i da se ide sa samostalnom listom, da bi se u konačnici odustalo od sudjelovanja na izborima i poslano uputstvo da se glasa za kandidate Udružene oporbe.⁹²

⁸⁹ STOJKOV, n. dj., 310., Mladen, IVEKOVIĆ, U vrijeme petomajskih izbora, *Četrdeset godina – Zbornik sećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog pokreta 1929.–1935.*, II., Kultura: Beograd, 1960., 204.–205.

⁹⁰ NIKČEVIĆ, n. dj., 109.

⁹¹ Ivo, JOVIČEVIĆ, *O ljudima i događajima (1892.–1936.) – sjećanja jednoga federaliste*, Obod: Cetinje, 1995., 170.–171. Jovičević piše da je pregovore između komunista i federalista onemogućio Ljubomir Davidović jer mu nije odgovarala njihova suradnja i isticanje zajedničke liste u Crnoj Gori.

⁹² STOJKOV, n. dj., 310.

Na području Crne Gore tri najveće oporbene grupacije (demokrati, zemljoradnici i federalisti) obnovili su svoje političke aktivnosti tek uoči izbora u svibnju 1935. godine. Početkom godine prvak zemljoradnika Dragoljub Jovanović piše u „Zeti“ o seljačkom zadrugarstvu kao modelu koji se nalazi između „kapitalizma i komunizma“ kao poželjnom društvu, a u istom broju, vrlo slikovito, Savić Marković-Štedimlija, publicista trajno nastanjen u Zagrebu, piše o razlici između Njegoša i Sv. Save pri čemu konstatira da su se obojica bili i crkveni poglavari koji su se bavili državnim poslovima, ali Njegoš, po Štedimliji, nastupa kao čovjek iz naroda i po volji naroda, dok Sv. Sava djeluje po volji državne vlasti kao „dinast i apsolutista“.⁹³ Određeni liberalniji odnos prema pripadnicima bivših građanskih stranaka u Crnoj Gori tijekom prve polovice 1935. godine nije se odnosio i na crnogorske komuniste. Zbog ubojstva crnogorskog studenta Mirka Srzentića u Beogradu od strane policije, a i želje da aktivno politički nastupe poslije dugog vremena pasivnosti Okružni komitet KPJ na Cetinju pod vodstvom Nikole Lekića organizirao je radnički zbor na Bašića Pazaru 18. veljače 1935. godine. Okupila se masa ljudi koju žandari nisu uspjeli rastjerati. Masa je tada krenula prema Banskoj zgradi tražeći „pomoć u radu i hljebu“ kao i slobodu za internirane studente. Đoko Vukićević, crnogorski komunist kasnije je u svojim sjećanjima opisao ove dramatične događaje: „Noć je bila zimska studena. Demonstranti su cijelu noć putovali. Cetinjske ulice su bile zakrčene snijegom. Uski prolazi sredinom ulice postajali su tijesni. Policiji još ništa nije izgledalo sumnjivo. (...) Demonstranti, kao po zapovijesti, brzo su se zbili oko govornika Blaža Lopičića i Riste Lekića. Žandarmi su kao bijesni pokušavali da priđu govorniku. I uspjelo im je... (...) To je razjarilo

⁹³ Dragoljub, Jovanović, Ka novom društvu, *Zeta*, br. 1., 7. I. 1935., 1., Savić, Marković-Štedimlija, Njegoš ili Sveti Sava, *Zeta*, br. 1., 7. I. 1935., 11.

demonstrante. Počela je opća tuča. Gladni narod je protestovao protiv svih muka koje su ga pritiskale.“⁹⁴ Težak sukob sa žandarmima nije jenjavao te su vlasti pozvale snage zetskog žandarmijskog puka na Cetinju koji su poslije dvosatne borbe rastjerali demonstrante. Poslije je uhićeno i zatvoreno oko 300 osoba, pri čemu su pred Državnim sudom za zaštitu države optuženo 34 osobe „za ugrožavanje poretka i komunističkih terorističkih akcija.“⁹⁵

Ipak usprkos represiji stranački život se počeo buditi. Prema dopisniku CPB sa Cetinja od 7. ožujka 1935. „počelo se osećati ponovo političko gibanje“ najviše kod crnogorskih demokrata kod kojih se pronijela vijest da će za Cetinje kandidirati njihov vođa Ljubomir Davidović. Radikali se sporo bude iz „bunila“ s obzirom da je većina njih glasovala za vladine kandidate i da se vođa radikala dr. Milan Stojadinović već nalazi u vladi. Lideri zemljoradnika također su počeli aktivnost dok su crnogorski federalisti, prema dopisniku, najviše „življi, više nego kod demokrata“ posebice stoga jer im odgovara Mačekovo traženje federativnog uređenje države „što će njihovim vođama poslužiti za agitaciju“.⁹⁶ Isto dopisništvo dva tjedna kasnije javlja da su na području Zetske banovine održane razne stranačke konferencije gdje su istaknute i kandidature. Na Mačekovoj listi, odnosno listi Udružene oporbe u Crnoj Gori su gotovo svi kandidati tada bili već poznati kao npr. za kotar cetinjski odvjetnik Andrija

⁹⁴ Đoko, VUKIČEVIĆ, Demonstracije na Cetinju i štrajk glađu, *Četrdeset godina – Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta 1929.–1935.*, III., Kultura: Beograd, 1960., 122.–123.

⁹⁵ Janko, LOPIČIĆ, Februara 1935. u Cetinju, *Četrdeset godina – Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta 1929.–1935.*, II., Kultura: Beograd, 1960., 190.–192.

⁹⁶ AJ, fond 38., CPB, fasc. 3., 11., strogo povjerljivo - Dopisništvo sa Cetinja 7. III. 1935.

Popović i „penzioner“ Stojan Špadijer, za kotar barski Nikola Donović novinar i književnik iz Beograda, te za kotar podgorički Savo Vuletić „bivši narodni poslovnik federalista“ i drugi.⁹⁷ Upravo je Vuletićeva kandidatura, prema dopisniku CPB sa Cetinja, vrlo izgledna po dobivanju većine glasova za razliku od drugih kotareva u Zetskoj banovini, osim kotara dubrovačkog gdje su također prevladavali nositelji oporbenih stranaka.⁹⁸

Međutim, neposredno prije i tijekom izbora 1935. godine došle su na red stare podijele među političkim elitama u Crnoj Gori, oko državnog uređenja jugoslavenske države i crnogorskog pitanja. Vladajuća Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) osnovala je svoj banovinski odbor na prostoru Zetske banovine početkom svibnja 1935. godine, čime je režimska grupacija stabilizirala svoju organizaciju i pristaše na području Crne Gore. Nasuprot nastupu režima nagomilani ekonomski, socijalni i politički problemi na prostoru Zetske banovine stvarali su potrebu pokušaja objedinjavanja heterogenih oporbenih snaga na antirežimskoj platformi. Oporba na prostoru Zetske banovine bila je heterogena i međusobno zavađena, kako po ideološkim šavovima, tako i po metodama borbe protiv režima. Pokušavala je da pronađe zajedničke niti za okupljanje i povezivanje u pokušajima da dođe do zajedničke platforme ekonomskog i socijalnog oporavka Crne Gore, ali su političke razlike oko državno-pravnog statusa Crne Gore i crnogorskog nacionalnog pitanja bile konstantni kamen spoticanja. Oporbene grupe su na različite načine vidjele položaj Crne Gore u jugoslovenskoj državi – „od zahtjeva da u budućem federalnom preuređenju Jugoslavije Crna Gora bude jedna federalna jedinica (komunisti, federalisti, dio zemljoradnika i demokrata), dok je jedan broj bivših unitarista i centra-

⁹⁷ AJ, fond 38., CPB, fasc. 3., 11., strogo povjerljivo - Dopisništvo sa Cetinja 18. III. 1935. Predmet: predizborno kretanje u Zetskoj banovini

⁹⁸ AJ, fond 38., CPB, fasc. 3., 11., Dopisništvo sa Cetinja 27. IV. 1935.

lista, okupljenih oko dijela bivših demokrata i radikala, uzroke „crnogorskog nezadovoljstva” nalazio isključivo u ekonomskim razlozima i Crnu Goru vidio dijelom srpskog nacionalnog prostore unutar centralizovane jugoslovenske države.“⁹⁹ „Zeta“, list

⁹⁹ Šerbo, RASTODER, Dr. Sekula Drljević na parlamentarnim izborima u KSHS – Kraljevini Jugoslaviji, *Naučni skup dr. Sekula Drljević. Ličnost – djelo – vrijeme*, DANU: Budva, 2011., 50. Rastoder piše: „Tada heterogena opozicija, objedinjena više silom zakona šestojanuarske diktature, koji su još bili na snazi, prepoznavana kroz aktivnosti bivših prvaka demokratske, zemljoradničke, radikalne opozicije koju je predvodio Aca Stanojević, crnogorskih federalista i komunista kao ilegalne političke organizacije, nego sličnošću političkih stavova, u načelu je smatrala da je uzrok gladi i nemaštine u Crnoj Gori u nebrizi dotadašnjih režima prema ovom dijelu zemlje, te da bi se isušavanjem Skadarskog jezera, izgradnjom Jadranske željeznice i otvaranjem javnih radova značajno poboljšalo ekonomsko stanje u Crnoj Gori i otklonili uzroci njene prirodne pasivnosti. Dok je kakva-takva suglasnost među opozicijom u Crnoj Gori postojala u pitanjima socijalno-ekonomskog karaktera, dotle su u pitanjima čisto političke sadržine postojale značajne razlike. Crnogorska stranka je s jedne strane tražila preuređenje države na federativnom principu, što ih je udaljavalo od pristalica centralistički orijentisanih stranaka u odnosu na Crnu Goru (demokrati, radikalni disidenti, zemljoradnici) koje su smatrale da je pitanje Crne Gore riješeno 1918. godine „ujedinjenjem srpstva“ i koji su problem Crne Gore svodili prevashodno na socijalnu i ekonomsku ravan, kvalifikujući pri tome zalaganje federalista za Crnu Goru kao federalnu jedinicu u preuređenoj državi kao separatizam. Između ovih antagoniziranih tabora stajali su komunisti, sa svojim idejama o revolucionarnom preobražaju i korištenim društvenim promjenama koje su imale snažno uporište među mlađom generacijom stanovništva, posebno srednjoškolskom i studentskom omladinom, umornom od izbornih obećanja i političke jalovosti zaodenuće u krute političke odore šestojanuarskog režima. Crna Gora toga vremena, s obzirom na broj stanovnika, postaje uporište komunističkog pokreta u tadašnjoj Jugoslaviji. Proklamujući politiku Narodnog fronta jugoslovenski komunisti

blizak crnogorskim federalistima uoči izbora piše: „Mi danas kažemo, i mislimo da treba otvoreno da kažemo: Crna Gora – Crnogorcima (...) Ističemo ovu lozinku nasuprot onoj volji koja traži odmah sad jedno središte za sve, u svakom pravcu i za sve svrhe. (...) dajmo Crnoj Gori ono što je njeno i na šta ima prava“.¹⁰⁰ Ta oštra podjela između srbijanskih oporbenih stranaka i crnogorskih federalista došla je do izražaja ultimativnim zahtjevom vodstva Demokratske stranke sredinom ožujka 1935. godine prema Zagrebu, Mačeku i HSS-u da ne dozvoli kandidiranje crnogorskih federalista na listi Udružene oporbe „jer ta grupa nije sudjelovala u sporazumu Maček–Davidović–Jovanović“ te da bi njihova kandidatura loše odjeknula među pristašama demokrata u Crnoj Gori. Ipak Drljević je tijekom ožujka 1935. godine doputovao iz Zemuna na Cetinje i počeo agitaciju među svojim pristašama, što je izazvalo ogorčenje u redovima srbijanskih oporbenih stranaka te su njihovi lideri počeli dobivati upozoravajuće prijetnje da njihovi glasači neće da glasuju za listu Udružene oporbe ako na njoj bude i Drljević.¹⁰¹ Drljević međutim u početku nije posustajao pod pritiskom te je i krajem ožujka i početkom travnja 1935. preko svojih pristaša pokušavao da postavi svoju kandidaturu, ali bezuspješno, te je samo održao nekoliko zapaženih konferencija.¹⁰²

su faktički nastojali da postanu dio evropskog antifašističkog pokreta, oslanjajući se pri tom na Sovjetsku Rusiju kao svoje prirodno političko zaleđe. U Crnoj Gori su nalazili snažno uporište među osiromašenim slojevima stanovništva razočaranog u političku sterilnost aktualne politike, bezperspektivnosti i zasićenosti praznim političkim obećanjima“. Šerbo, RASTODER, Belvederski protesni zbor, *Doclea*, br. 1., 2000. 98.–100.

¹⁰⁰ Crna Gora – Crnogorcima, *Zeta*, br. 17., 28. IV. 1935., 1.

¹⁰¹ AJ, fond 38., CPB, fasc. 3., 11., Dopisništvo sa Cetinja 21. III. 1935. Predmet: Izborna kretanje u Zetskoj banovini.

¹⁰² AJ, fond 38., CPB, fasc. 3., 11., Strogo povjerljivo - Dopisništvo sa Cetinja 3. IV. 1935.

Nije na odmet i naglasiti da je Drljević pažljivo čuvao svoj odnos s Mačekom te nije dozvoljavao da se neki drugi Crnogorci bilo iz vodstva federalista ili simpatizeri CFS njemu približe, očito čuvajući svoj utjecaj „povjerljivog čovjeka“ za crnogorsku stvar. Tomu govori primjer kada je Savić Marković Štedimlija uoči izbora 1935. tražio intervju kod Mačeka, međutim Drljević ga je preduhitrio, te intervju sam obavio i materijale kasnije predao Štedimliji.¹⁰³

Predizborna kampanja vladinih predstavnika i oporbe bila je vrlo neravnopravna. Dok je vlada koristila sve načine propagande od tiska, letaka, brošura, brojnih predizbornih skupova i radija, predstavnici oporbe su onemogućavani na svakom koraku i njihove mogućnosti u kampanji su bile vrlo skromne. Režim je predstavljao ove izbore kao „izbor između dobra i zla“ između „Beli dvor ili Janka-Pusta“. Vladini plakati su indirektno optuživali Mačeka za kraljeubojstvo, a njegov lik je često prikazivan u liku šarene mačke, a ostali oporbenjaci kao „zmije i akrepi koji dave nesrećnu Jugoslaviju i sveti Đorđe u licu Bogoljuba Jeftića, koji davi te aždaje“.¹⁰⁴ Osim toga državni organi su strogo vodili računa o njihovom kretanju, te su vlasti ponekad zabranjivale njihov dolazak u određena mjesta. Zbog uspjeha u privlačenju birača vlasti su u jeku izborne kampanje u mjesecu ožujku 1935. godine donijele naređenje da se Sekula Drljević zajedno s ostalim prvacima srbijanskog dijela Udružene oporbe Dragoljubom Jovanovićem, Milošem Tupanjaninom, Dudom

¹⁰³ HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, Zapisnik saslušanja Savića Markovića-Štedimilije, 1955.

¹⁰⁴ Ivana, DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929.–1935.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 2006., 86. To neizravno spominje i Marković-Štedimlija u svom zapisniku kada govori da se sastao s Drljevićem u travnju (očito u Zemunu), ali da nisu mogli govoriti o političkim stvarima.

Boškovićem, Savicom Kosanovićem na „zakonit način protera za Beograd“, pri čemu mu je posve onemogućena kampanja i u Crnoj Gori i na području Hrvatskog zagorja (kotar Ludbreg) gdje je u konačnici bio kandidiran.¹⁰⁵

Prema dogovoru unutar Udružene oporbe¹⁰⁶ na području Crne Gore su trebali prevladavati kandidati iz Demokratske i Zemljoradničke stranke te je stoga od strane crnogorskih federalista bio kandidiran samo jedan od prvaka federalista Savo Vuletić u podgoričkom kotaru. Naime, prvaci Udružene oporbe željeli su aktivaciju na izborima Marka Dakovića koji bi pored Marka Vujačića, Jovana Četkovića, Jefte Pavića i Marka Savićevića imao glavnu riječ u Crnoj Gori. Međutim, Daković se nije dao nagovoriti, djelomično stoga što nije podržavao Mačeka kao nosioca liste, a i stoga jer je smatrao da on nastavlja Radićevu politiku veze sa Drljevićem i crnogorskim federalistima koje je smatrao „talijanskim agentima“, kao što su oni njega smatrali „beogradskim plaćenikom“. Dragoljub Jovanović u svojim memoarima i 1935. godine piše: „Ne zna šta je politička mržnja onaj ko nije video kako jedni na druge gledaju „zelenashi“ i „bjelaši“ – federalisti i pristalice ujedinjenja sa Srbijom.¹⁰⁷ Dakle,

¹⁰⁵ AJ, Komunistička internacionala, fond 591., br. 171/1935. u: Ivana, DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929.–1935.*, Institut za savremenu istoriju: Beograd, 2006., 87.

¹⁰⁶ U drugoj polovici tridesetih godina Udruženom oporbom nazivan je neformalni savez Demokratske stranke, Saveza zemljoradnika i Radikalne stranke, pretežno srpskih stranaka, okupljenih na pitanjima uspostavljanja demokracije i sporazuma s hrvatskim narodom, odnosno vodstvom HSS, radi rješenja državnog uređenja. Osim sporazuma na izborima 1935. i 1938. godine, do kratkotrajnog zbližavanja Udružene oporbe i SDK došlo je u listopadu 1937. godine sporazumom u Farkašiću kada je postignut kompromisni dogovor o proceduri za državno preuređenje.

¹⁰⁷ JOVANOVIĆ, *Političke uspomene. Propovedi*, n. dj., 114.

internim dogovorom između srbijanskog dijela Udružene oporbe i Zagreba Maček je odustao od Drljevićeve kandidature u Crnoj Gori i povukao ga je u Hrvatsku.

Prema izbornim rezultatima, u podgoričkom kotaru od ukupno 10.944 birača glasalo je 7.318, pri čemu je Miloš M. Rašović kandidat režimske liste Bogoljuba Jefića dobio je 3.682 glasa ili 50,32%, dok je odvjetnik Savo Vuletić kandidat Udružene oporbe na Mačekovoj listi dobio 2.478 glasova ili 33,86%, a drugi kandidat sa Mačekove liste Risto Vujačić 492 glasa ili 6,72%.¹⁰⁸ Zbog već spomenutog popuštanja srbijanskom dijelu Udružene oporbe Drljević je, po Mačekovom nalogu, kandidiran u Hrvatskom zagorju (čisto hrvatskom kraju) u kotaru Ludbreg. U kotaru Ludbreg Mačekova lista imala je dva nositelja Roka Križanića, jednog od prvaka HSS iz Zagorja i dr. Sekulu Drljevića. Rok Križanić je dobio 5.027 glasova ili 67,26% glasova, a Drljević 1.527 ili 20,44%. Zajedno je lista Vladimira Mačeka u kotaru Ludbreg dobila ukupno 87,70% glasova, dok je u konačnici zastupnički mandat dobio Viktor Fizir sa vladine liste Bogoljuba Jefića.¹⁰⁹ Naime, prema izbornom zakonu iz 1931. godine pobjednička lista u cijeloj zemlji dobivala je tri petine mandata (oko 60% svih mandata) u svim izbornim okruzima, pa i u onima, u kojima je dobila neznatan broj glasova. Preostali mandati doznačeni su proporcionalno u svakom izbornom okrugu. Tako je na kraju vladina Jefićeva lista osvojila ukupno 308, a Mačekova (lista Udružene oporbe) samo 65 mandata. Takvim izbornim sustavom su mnogi prvaci

¹⁰⁸ *Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije izvršenih 5. maja 1935. godine*, Štampa Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije: Beograd, 1938., 116.

¹⁰⁹ *Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije izvršenih 5. maja 1935. godine*, Štampa Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije: Beograd, 1938., 37.

oporbe ostali bez zastupničkog mandata iako su zapravo pobijedili u svojim izbornim okruzima, kao Ljubomir Davidović, Mehmed Spaho, Većeslav Vilder, Srđan Budisavljević te među njima i Sekula Drljević.¹¹⁰

¹¹⁰ Rudolf, HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga: Zagreb, 1992., 547. (reprint izdanja iz 1942. godine).